

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

*The book is published under the sponsorship of
Mr. and Mrs. Haykaz and Alice Hovanesians*

**TURKIFICATION OF THE TOPONYMS IN
THE OTTOMAN EMPIRE AND
THE REPUBLIC OF TURKEY**

ԼՈՒՍԻՆԵ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

LUSINE SAHAKYAN

**ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԹՈՒՐԳԱՑՈՒՄՆ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ
ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԹՈՒՐԳԻԱՑՈՒՄ**

**TURKIFICATION OF THE TOPONYMS
IN THE OTTOMAN EMPIRE AND
THE REPUBLIC OF TURKEY**

ЛУСИНЕ СААКЯН

**ОТУРЕЧИВАНИЕ ТОПОНИМОВ
В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ И
РЕСПУБЛИКАНСКОЙ ТУРЦИИ**

**Մոնրեալ - Արոդ
2011**

**Montreal – Arod Books
2011**

**«Արարատ» ռազմավարազիտական կենտրոն
ԵՊՀ օսմանազիտական կենտրոն**

**ARARAT Center for Strategic Research
Center of Ottoman Studies, Yerevan State University**

**First published in 2010
2nd revised English edition
Copyright© 2011 Lusine Sahakyan**

Canadian Cataloging-in-Publication Data

Sahakyan, Lusine 1969 –

1. Linguistic-historical problems in toponymy;
2. Forced Turkification of Armenian indigenous toponyms.

ISBN - 978-0-9699879-7-0

All rights reserved.

Published by Arod Books, Montreal, Quebec, Canada.

CONTENTS

TURKIFICATION OF THE TOPONYMS IN THE OTTOMAN
EMPIRE AND THE REPUBLIC OF TURKEY 7-26

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԹՈՒՐԲԱՑՈՒՄՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԿԱՅՍՐՈՒ-ԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ԹՈՒՐԲԻԱՅՈՒՄ 27-48

ОТУРЕЧИВАНИЕ ТОПОНИМОВ В ОСМАНСКОЙ
ИМПЕРИИ И РЕСПУБЛИКАНСКОЙ ТУРЦИИ 49-70

TURKIFICATION OF THE TOPONYMS IN THE OTTOMAN EMPIRE AND THE REPUBLIC OF TURKEY*

ABSTRACT

Toponyms represent persistent linguistic facts that have major historical and political significance. The rulers of the Ottoman Empire and the Republic of Turkey realized the strategic importance of the toponyms and carried out consistent policies towards their distortion and appropriation. Aiming to assimilate the toponyms of the newly-conquered territories, the Ottoman authorities translated them into Turkish from their original languages or transformed the local dialectal place names by the principle of contamination to make them sound like Turkish word forms. Other methods of appropriation included etymological misinterpretation and renaming and displacing the former toponyms altogether. The focus of the present article is the place name transformation policies of the Ottoman Empire and its successor, the Republic of Turkey. The January 5, 1916 decree by Minister of War Enver Pasha with orders to completely change "non-Muslim" place names is for the first time presented in English, Armenian, and Russian translations. The article also deals with the artificially-created term "Eastern Anatolia" as a substitute for Western Armenia, the political objectives of the pro-Turkish circles, and the consequences of putting the aforementioned ersatz term into circulation.

* This is an updated version of L. Sahakyan's article, which was first published by the ARARAT Center for Strategic Research, in Armenian and Russian on September 18, 2009 (<http://blog.ararat-center.org/?p=284>) and November 19, 2009 (<http://blog.ararat-center.org/?p=331>) respectively.

In August 2009, during his visit to Bitlis, a formerly Armenian city in the eastern part of what is now Turkey, Turkish President Abdullah Gul said publicly that the original name of the present-day Gyouroymak province was "Norshin", which, he claimed, was Kurdish.¹ This statement should not be considered as a slip of the tongue; it represents traditional Turkish policies of Turkification and Kurdification of originally Armenian toponyms. Norshin is purely an Armenian toponym both by its components *Nor* + *shen*, which mean "a new settlement", and its pattern of forming place names. All toponyms (villages, settlements, residential areas, etc.) with the component *shen* are indisputably Armenian, including Martunashen, Vasakashen, Getashen, Vankshen, Hamshen, Verishen and the like.

It should be noted that, besides being linguistically stable phenomena, toponyms are valuable as bearers of historical information. As such, they can have an effect on current ethnopolitical conflicts, if applied with the aim of distorting and manipulating the historical evidence. This truly strategic significance of the toponyms has not gone unnoticed: the ruling circles of the Ottoman Empire and those of its successor state, the Republic of Turkey, as once again confirmed by the recent reports in the BBC and the Turkish media,² have devised and implemented consistent policies to falsify the origins and appropriate, through various ways and methods, the Armenian toponyms in the territory under their control.

The Turkish tribes who settled in various parts of Armenia in the 11th-15th centuries, and later the Ottoman authorities, changed original Armenian place names in several ways. First, they translated their meanings into Turkish, such as Tantsout ("place with many pear-trees") into Armoudlou, Aghbyurashen ("a village

of springs") into Kyankendi, Karmrik (based on the word *karmir*, meaning "red") into Kezelja, Tsaghkadsor ("a ravine of flowers") into Darachichek, etc.

Second, some Armenian toponyms that had already been transformed somewhat from their original shape under the influence of local dialects were altered to sound like a word with Turkic roots and pronunciation, thus utilizing the principle of contamination. Thus, Armtick (meaning "roots" in Armenian) was turned to Armoudi, Odzounkhach ("cross"+"snake") to Ouzounhach, Kyouropaghat (a title derived from the Latin *curator palatii*, given to Armenian governors by the Byzantine Emperors) to Gyurbaghdhi, Karhatavan ("settlement where stone is cut") to Karadivan, Jeghopourkents ("place with many walnut-trees") to Chopurgentz,³ etc.

Third, a widely spread method of distortion was to give new names to old settlements in an attempt to obliterate their ethnic affiliation.⁴ Even Christian Armenian sanctuaries were given new names. Thus, the famous Armenian monastery Varagavank was renamed Yedikiliseh (meaning "seven churches" in Turkish), while the Holy Echmiadzin, the center of Armenian Church, where the Supreme Armenian Catholicos resided, was turned into Ouchkiliseh ("three churches"). According to our estimates, several dozen settlements were renamed with the word "kiliseh" or "Gharakiliseh" ("black church") in both Western and Eastern Armenia.

Fourth, attempts to give Turkish etymological explanations to Armenian toponyms represented yet another method of Turkish

¹ Kadir Konuksever, "Kürt açılımı ve Kürt isimleri", *BBC Türkçe*, 12 August 2009, http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2009/08/090812_kurdish_names.shtml.

² Muradoğlu A., Ahi Mesut ve Norşin., *Yeni şafak*, 11.08.2009. Enver Alper Güvelin, Norşin: Psikolojik eşğin aşılması, *Yeni şafak*, 16.08.2009.

³ For more details refer to L. Sahakyan's *The Toponyms and Demography of Bardır Hayk Provinces of Baberd, Sper and Derjan in the 16th century Ottoman Register Books [Bardır Hayki Baberd, Sper, Derjan gavarneri teghanunnern u zhoghovrdagrutyune XVI dari osmanyany ashkharhagir matyannerum]* published by "Lousakn" Publishers, Yerevan, 2007, pp. 235-237, 250, 251, 259, 261.

⁴ Sahakyan L., *Toponyms and Demography*, op. cit., pp. 83-84.

appropriation campaign. Such faulty experiments were carried out, in particular, by Evliya Celebi, the Ottoman court historian of the 17th century, whose interpretations have often served as the basis for modern Turkish scholars. For example, in his *Book of Travels (Seyahatname)*, the ancient Armenian place name Bayberd or Baberd (which through dialectal and foreign lexical influences has undergone sound changes and consequently was pronounced as *Baybourd*) is etymologically explained as “*bay*” (meaning “rich” in Turkish) + “*yourd*” (“settlement” in Turkish).⁵ In fact, this name includes two ancient Armenian components *Bay* + *berd*, which respectively mean a “den” or an “impregnable shelter” and a “stronghold” or a “fortress.” As an ancient fortress, Baberd was mentioned by Movses Khorenatsi as early as in the 5th century.⁶ Place names with the ending *berd* have been scattered throughout all Armenia, as Tsamakaberd, Amberd, Vzhnaberd, Kharberd, Baghaberd, etc.⁷

Evliya Celebi went further to “reveal” that the original Armenian river name of Jorokh is a distorted form of the Turkish *Jouirouh*, which according to him means “the river of the soul.”⁸ In fact, the name “Jorokh” originates from the Armenian verb *tsorel - tsorogh* (“flowing”) in which the initial *ts* has been transformed to *j* through sound interchange, a phenomenon peculiar to the Armenian

language, as in *tsanatsel* > *janachel*, and *tskhni* > *jkhni*.⁹ Evliya Celebi links to the Persians the name of the town Zarishat,¹⁰ which was actually built by the Armenian royal dynasty of the Orontids (570 BC–200 BC). He derives the town name of “Akn” from the name of a Byzantine princess, “Egin”;¹¹ however, *Akn* is a purely Armenian word meaning “eye”, “spring” or “pit”.¹² In the place name of *Pertek*, which is a dialectal deformation of the original *Berdak* (a small fortress), Celebi tries to find the Mongolian equivalent for the word “eagle”.¹³

It is irrefutable that all the above-mentioned toponyms and others in Armenia have been recorded in historical sources far earlier than any Turkic or Kurdish elements appeared on the Armenian Highland, which they gradually did only from the 11th century onwards.

The “corrections” introduced by Celebi were by no means innocent etymological verbiages, but pursued the far-reaching goals of Ottomanizing the newly occupied territories. Celebi was a state official who also participated in Ottoman expansionist invasions. Thus, his etimological explanations had clear geopolitical motives.

Around the middle of the 19th century Turkish authorities decided not only to distort or change the names of Armenian provinces, regions, and villages, but also to eliminate the name Armenia altogether. This policy was pursued especially after the Russo-Turkish war of 1877-1878, when the Armenian Question was

⁵ Celebi, Evliya: *Foreign Sources about Armenia and Armenians*, vol. 4; *Turkish Sources*, vol. 3, [*Otar akhbyurnere Hayastani yev hayeri masin*, h. 4, *Turkakan aghbyurner, Evliya Celebi*] translated into Armenian from the original with a foreword and commentaries by A.Kh. Safrastyan (Yerevan: Arm SSR. Academy of Sciences 1967), p. 127.

⁶ Movses Khorenatzi, *The History of Armenia [Hayots patmutyun]* (Yerevan, 1999), 104.

⁷ For a detailed etimological analysis of Baberd, see L. Sahakyan’s above mentioned monograph, pp.130-131.

⁸ Celebi, Evliya: *Foreign Sources... [Otar aghbyurnere...]*, vol. 4, p. 127.

⁹ H. Ajaryan, *Armenian Etymological Dictionary [Hayeren armatakan bararan]*, vol. 2 (Yerevan, 1973), p. 469. See also *New Wordbook of the Haykazyan Language [Nor bargirk haykazean lezvi]*, vol. 1 (Yerevan: State University Publ. House, 1981), p. 1026.

¹⁰ Celebi, Evliya: *Foreign Sources... [Otar akhbyurnere]*, vol. 3, p. 120.

¹¹ *Ibid*, p. 155.

¹² H. Ajaryan, *Armenian Etymological Dictionary [Hayeren armatakan bararan]*, vol. 1 (Yerevan: State University Publ. House, 1971), p. 106-108.

¹³ Celebi, Evliya: *Foreign Sources ... [Otar akhbyurnere ...]*, vol. 4, 157.

included in the agenda of international diplomacy, and European powers started exploiting it to gain various concessions from Turkey.

The government of Sultan Abdul Hamid II fallaciously substituted for the name Armenia such terms as Kurdistan or Anatolia. After 1880, the name Armenia was forbidden to be used in official documents.¹⁴ The Sublime Porte thus wanted to make everyone believe that the Armenian Question did not exist: if there were no Armenia, then there was no Armenian Question.

Historians are familiar with the plan for solving the Armenian Question with the assistance of England put forward by Kyamil Pasha, the pro-British Ottoman Grand Vizier and Commander-in-Chief during the reign of the Sultan Abdul Hamid II:

If in Europe we have warmed a serpent (i.e. the Balkan peoples – L.S.) in our bosom, we should not do the same in Asian Turkey. Common sense tells us to do away with all these elements that can pose the same threats to us in the future and become the cause and a tool of foreign interference. Now, today, at least Britain's interests demand that our territories in Asia Minor be safe from foreign meddling and all sources that may give others a pretext to meddle in our affairs. *We, as well as the British not only do not recognize the word "Armenia", but we must smash to smithereens all jaws which dare to pronounce that word.* To reach our sacred goal it is therefore imperative and the state law demands [from us] to make any suspicious elements unfit, sweep forever from the face of the earth this Armenian nation, to annihilate them recklessly and for good. (emphasis mine – L.S.)¹⁵

¹⁴ R. Sahakyan (ed.), *Modern History of Armenia in the Works of Foreign Authors [Novaya istoriya Armenii v trudax sovremennix zarubezhnix avtorov]* (Yerevan, 1993), p. 15 (in Russian).

¹⁵ Tserents, "National Survey: The Ottoman Monarchy, Turkish Armenians and Russian Armenians" ["Azgayin tesutyun, Osmanyany Inkakalutyun, tachkahayk yev rusahayk"], *Porç*, Tpkhis, № VII-VIII, (1897), pp. 204-205. *Modern History of Armenia in the Works of Foreign Authors*, p. 17 (in Russian).

By deliberately distorting them, the Ottoman authorities were ascribing Armenian and Greek place names to a Turkish or Kurdish origin. At that stage, the Kurdish ethnic factor was used by the Ottoman rulers, for the Kurds were not yet viewed as a threat to the Ottoman Empire. Taking advantage of their religious fanaticism, in the 1890s Sultan Abdul Hamid, who was also known as "the father of the Kurds" (Bavê Kurda),¹⁶ organized the Armenian massacres through the *Hamidiye* regiments formed by Kurdish brigands and the regular Turkish army soldiers.

During Abdul Hamid's reign all Turkish and Kurdish resettlements were given new names, which were the names of nomadic tribes or various Ottoman sultans such as Hamidiye, Reshidiye, Aziziye, Mahmoudiye, etc. This policy became especially manifest during the reign of the Young Turks in 1908-1918.

The government of the Young Turks also attached great importance to the changing of "non-Muslim" place names. They replaced many toponyms, some named after the Ottoman Sultans, with their own names such as Enveriye, Shevketiye, Mahmoutshevket-Pasha and the like.¹⁷ The "Resolution about the Resettlement of Refugees" (*Iskân-ı Muhacirin Nizamnamesi*), a document adopted on May 13, 1913,¹⁸ served the specific Young Turk policy of total Turkification. The next step was made by Enver Pasha, the Young Turks' Minister of War, on January 5, 1916.¹⁹

Enver Pasha's decree sent to the Turkish military-political authorities demanded that all place names of Armenian, Greek, Bulgarian

¹⁶ N. Frat, "Vulpes Vulpes Kurdistanica," *Günlük*, 17 August 2009, <http://www.gunlukgazetesi.com>.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ayşe Hür, "Tez zamanda yer isimleri değiştirile," *Taraf*, 1 March 2009.

¹⁹ The modern Turkish historian Aishe Hyur writes that the measures taken to systematically change non-Turkish names were sped up during World War I ("Bin Yerin İsmi Değişti, Hangi İsim Hangi Dile ait?" <http://www.kenthaber.com/Haber/Genel/Dosya/gundem/28-bin-yerin-ismi-degisti>).

and other non-Muslim origin in the Ottoman Empire be transformed into Turkish ones.²⁰ Below is the translation of his Decree (*Emir-name*):

DECREE

1. It is important to change into Turkish all names of provinces, regions, villages, mountains and rivers belonging to Armenian, Greek, Bulgarian and other non-Muslim peoples. Making use swiftly of this favorable moment, we beseech your help in carrying out this order.

2. Cooperating with military commanders and administrative personnel within the boundaries of your jurisdiction, respective lists of name changes should be formed of provinces, regions, villages, etc. and be forwarded to military headquarters as soon as possible. After being studied and approved, these lists of proposed changes should be sent to the Ministry of the Interior and the Communications Ministry for generalization and implementation.

3. It is imperative that the new names reflect the history of our hard-working, exemplary and praise-worthy military. The glorified events of our present and past war experiences should, by all means, be mentioned. In case this is not possible, names of those who had highly moral principles and who have fallen rendering invaluable services to their country should be remembered; or names should be found that are appropriate to the given area's specific crop, product, trade or geographical situation.

Last but not least, teachers at schools in different parts of our Fatherland should find appropriate topics to teach about the given territory's glorious history, climate, crop, trade and culture. It should be borne in mind that any sudden change of a conventional name into an inconvenient or improper one may bring about the continuation of using the old name by the population. Therefore, new names should be chosen taking all this into consideration. In case such principles cannot be

observed, then Ereghli, for example, should be turned into Erikli or Erakli, Gallipoli into Veliboli in order to maintain the roots of old names.

Enver, Deputy Commander-in-Chief,
23 Kanun-i Evvel, 1331 [=5 January 1916]

Inspired by Enver's decree, the prominent military officer Huseyin Avni (Alparslan) Bey, the author of several articles about Turkish language and culture, wrote: "If we want to be the owner of our country, then we should turn even the name of the smallest village into Turkish and not leave its Armenian, Greek or Arabic variants. Only in this way can we paint our country with its colors."²¹

As this shows, Bey goes a step further than his minister by suggesting that Arabic place names also undergo changes. Enver Pasha's decree mentioned only "Armenian, Greek, Bulgarian and other non-Muslim peoples". This testifies to the fact that during the Ottoman period, when the Sultan was considered the spiritual head (Caliph) of all Muslims, the Arabic and Kurdish toponyms were not yet regarded as threatening to the authorities. However, it should be remembered that the overwhelming majority of the names of places in Western Armenia were Armenian in origin with, at times, some aspects of local dialectal or foreign linguistic influences. After the Armenian Genocide, these toponyms were attributed to Kurds.

During the war, the Armenian, Greek, Bulgarian and Aramaic toponyms were the first to be changed into Turkish.²² A few examples

²¹ Tirebolulu H. [Huseyin Avni] Alparslan, *Trabzon İli Lâz mı? Türk mü?*, Giresun, 1339. s. 17.

²² "Aramaic Toponyms in Turkey – A Demand of the Aramaean Diaspora", Open Letter to Mr. Beşir Atalay, Interior Minister of Turkey, made public by J. Messo, President of the Syriac Universal Alliance, Stockholm, 18 May 2009, <http://www.americanchronicle.com/articles/view/103515>; "The Turkification of Cyprus and the Orging of History," <http://www.kypros.org/CyprusPanel/cyprus/Cproblem.html>.

²⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezâreti, İUM, nr. 48/17, lef: 2. M. Şükrü Hanioglu, *Enver Paşa*, DİA, XI, (İstanbul, 1995), ss. 261-264. A. Yüksel, *Doğu Karadeniz Araştırmaları* (İstanbul, 2005), ss. 21-22.

will suffice to illustrate this process: in Bursa, the Antranos caza became Orhanelli, Mikhalich was renamed Karajabey, the village of Dimitri into Touran, the Rum village in Chorum into Yeni (“new”) Chamlejaj; in Hamshen, the Armenian toponyms of Yeghnahovit (Elevit) was turned into Yaylakyolu, Vardanots into Gyullyu, Hamshen-i Sufla into Srakoy, Metsahor into Kaptanpasha,²³ etc.; in Baberd, Aryutska (from the Armenian *aryuts* = “lion”) was renamed Gyokpnar, Ashotka into Gyuvenjirdere, Balahor into Akshar, Tandzut into Bughdayli, and Ishkhandzor into Devtash.²⁴ Numerous examples could be added to this list. But a few months later, on June 15, 1916, the Ottoman Military Headquarters disapproved of these changes, arguing that on maps these new names were causing confusion in military correspondence.²⁵

Having been deprived of its original population, Western Armenia continues to lose, along with many other historical and cultural values, its centuries-old Armenian place names. They are being declared Kurdish or Turkish even now. Haroun Tuncel, a Turkish historian, has admitted that “One cannot find in Turkey a scientific work that would deal with the origins of ancient toponyms for the simple reason that the person undertaking such an arduous task should be knowledgeable of the local dialects of several languages, including Persian, Arabic, Armenian, Zaza, Kourmanji, Assyrian-Aramaic, Sumerian and Akkadian... for any name considered Kurdish may well be either Sumerian, Akkadian or Turkish and any name considered Turkish may be either Arabic, Armenian or Akkadian in its origin.”²⁶

In an article entitled “28,000 Toponyms Were Changed. Nobody Knows Which One Comes from Which Language,”²⁷ Ş. Türker has included among Kurdish names such indisputably Armenian toponyms as Van, Antep (Aintap),²⁸ Kharpet (Kharberd), Erzingan (Erzinjan<Erznka), Chermig (Jermuk), Kaghzman (Kaghzvan), Dersim, Tekor, Gerchanis (Kerchanitz, Kirchanitz), Palin (Balu), Jolemerk (Joulamerk), Gogsin (Koksi), Kers (Kars), Poulour (Blour), Pertak (Bertak), Gheghi (Keghi), Chermen (Jerme), Qop (Kop), Chemishgezek (Chemeshkatsag), Terjan (Derjan), Kemah (Kamakh), Ispir (Sper), Zaroushat (Zarishat), Artemetan (Artamed), Erdish (Arjesh), Zedkan (Zatkan), Tatos, Egin (Akn), Toukh, Keban (Kapan), Siverek (Sev Averak), Jirmik (Jermik), Sert (Sghert), Erkhvan-Argouvan (Argavan), and even Erzeroum (Erzroum<Erzen-el-Rum<Artsen-el roum), Kilis (which is a distorted version of the word “Yekeghetsi”, meaning Church), etc.²⁹ It remains a mystery why and how the Muslim Kurds came to name their settlements Church (Kilis).

The process of “nationalizing” toponyms continued under the Kemalists, who were the ideological successors of the Young Turks. It gained momentum during the Republican period. Starting from 1923 the entire territory of Western Armenia was officially renamed “Eastern Anatolia”.³⁰ After the Kurdish rebellions in 1925, 1927, and 1936 in eastern part of the Republic of Turkey, Turkish authorities started renaming Kurdish and Zaza settlements as well. As early as 1935, the Interior Minister Shukru Kayan put forward a draft resolution to rename Dersim as Tunceli. It is worth noticing that in

²³ Hoşoğlu K., “Köylerin Eski İsimleri”, Eski İsimler Hakkında bilgiler, Rize Halk Eğitim Yayınları, 2001.

²⁴ Sahakyan L., *Toponyms and Demography*, op. cit., 136-272.

²⁵ A. Aktar, “Yer isimlerini Türkçeleştirmek...”, *Taraf*, 23 Ekim 2009.

²⁶ Ş. Türker, “28 bin yerin ismi değişti, Hangi ismin hangi dile ait olduğu bilinmiyor!”, *Vatan*, 16 August 2009, <http://www.esoyile.com/2009/08/30/28-bin-yerin-ismi-degisti>.

²⁷ Ibid..

²⁸ The original toponyms are given in parentheses.

²⁹ Türker, op. cit.

³⁰ *Soviet Armenian Encyclopedia*, vol. 1, [Haykakan sovetakan hanragitaran] (Yerevan, 1974), 373. Also *A Concise Armenian Encyclopedia*, vol. 1, [Haykakan hamarot hanragitaran] (Yerevan, 1990), 192-193.

February 2009 Sharafettin Halis, a deputy in the Turkish Parliament from the Democratic Society Party (DTP), proposed that Tunceli be granted its former name of Dersim; he argued that people cannot forget this name as it has become sacred for them and was used both in their daily lives and in their songs, tales, and novels. The proposal was, however, labeled a “manifestation of separatism” by the Turkish Minister of Justice.³¹

In 1940, the Turkish government issued a circular letter (No. 8589) which called for changing into Turkish all toponyms in foreign languages or with foreign roots, but the outbreak of World War II temporarily impeded its implementation.

A special article devoted to changes in toponyms was included in the 1949 provincial administrative law (II İdaresi Kanunu). Furthermore, a “Specialized Organization for Renaming Toponyms” (“Ad Değiştirme İhtisas Kurulu”) was initiated in 1957. This organization renamed 653 settlements in Erzurum, 169 in Adana, 366 in Erzinjan (Yerznka), 224 in Adyaman, 70 in Moughla, 88 in Afion, 70 in Eskishehir, 297 in Moush, 374 in Aghre (Ararat), 279 in Gaziantep (Aintap), 24 in Nevshahir, 99 in Amasia, 167 in Giresoun (Kirasoun), 647 in Nighdeh, 193 in Ankara, 343 in Gyumushkhaneh, 134 in Ordou, 168 in Antalya, 128 in Hakkari, 105 in Rize, 101 in Ardivin, 117 in Hatay (Alexandretta/İskenderun), 117 in Sakaria, 69 in Ayden, 185 in Sparta, 110 in Balekesir, 112 in Ichel, 392 in Siirt (Sghert), 32 in Bilejik, 21 in Istanbul, 59 in Sinop, 247 in Bingyol (Byurakn), 68 in Izmir (Smyrna), 406 in Sivas (Sebastia), 236 in Bitlis, 398 in Kars, 19 in Tekirdagh, 182 in Bolou, 295 in Kastamonu, 245 in Tokat (Eudokia), 49 in Bourdour, 86 in Kayseri (Cesaria), 390 in Trebizond, 136 in Bursa, 35 in Krklareli, 273 in Dersim, 53 in Chanakkaleh, 39 in Kershehir, 389 in Shanli Ourfa

(Ourha), 76 in Chankere, 26 in Kojayeli, 47 in Oushal, 555 in Chorum, 217 in Malatia, 156 in Zongouldak, 20 in Edirne, 647 in Mardin, 555 in Diarbekir, 83 in Manisa, 383 in Elazegh (Kharberd), and 105 in Kahraman Marash.³²

After research work on 75,000 toponyms, the “Specialized Organization” changed 28,000 names, among which 12,000 were village names. According to H. Tunçel’s estimates, 12,211 villages were renamed during the period of 1940-2000, which constitutes approximately 35 percent of the villages.³³

The Turkish historian Ayse Hyur writes that during the reign of the Democratic Party, ugly, humiliating, insulting or derisive names, even if they were Turkish, were subjected to change. Village names with lexical components meaning red (*kizil*), bell (*çan*), and church (*kilise*) were all changed. To do away with “separatist notions,” Arabic, Persian, Armenian, Kurdish, Georgian, Tatar, Circassian, and Laz village names were also changed.³⁴ From 1981 to 1983, the names of settlements on the Eastern and Western parts of the Black Sea also underwent changes.

In an article published in the August 19, 2009 issue of *Bir Gün*, Bilir writes that, besides giving new names to the settlements, the Turkish authorities also altered the phonetic pronunciations of those old names to make them sound like Turkish words, changing for instance Chinchiva to Shenyouva. This method of changing a toponym, as mentioned previously, was suggested by Enver Pasha as early as 1916: “...change Ereghli into Erikli or Erakli, Gallipoli into Velipolou in order to maintain the old name roots”³⁵. This phenomenon, however, has deeper roots. Similar cases of Ottomanization or

³² Ibid.

³³ H. Tunçel, “Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler,” *Sosyal Bilimler Dergisi*, Fırat Üniversitesi, 2000, cilt 10, sayı 2.

³⁴ S. Türker, “28 bin yerin ismi değişti...,” *Vatan*, 16 August 2009.

³⁵ See A. Yuksel, *Doğu Karadeniz Arastırmaları* (İstanbul, 2005), s. 21-22.

³¹ O. Bilir, “Tunceli, Dersim Olsun” Tekilfini Ekimde yeniden,” *Bir Gün*, 19 August 2009. See also <http://www.birgun.net>.

Turkification of Armenian toponyms were present in the 16th century Ottoman Geographical Registers.³⁶ It is ironic to note that in the ongoing process of turning so-called Kurdish toponyms into Turkish ones some toponyms have been restored to their imaginary old Turkish versions, which are actually ancient and medieval Armenian place names. Thus Pertag (*Berd + ak*) has been renamed Pertek, allegedly its old Turkish name; Esper (Sper)>Ispir; Erdekhan>Ardahan; Shakh>Shatak; Kers>Kars; Zedkan>Elishkirt, which is the phonetically deformed variant of Alashkert<*Vagharsh+a+kert*; Geghi>Keghi, in both of which we have the word *Gyugh-Gegh* meaning “village”; Guimguim>Vardo; etc.³⁷

Gul’s statement in Bitlis about Norshin³⁸ had controversial repercussions among the country’s various political parties. Devlet Bahçeli, the leader of the opposition National Movement Party in particular, criticized Gul for it. Prime Minister Erdogan responded by reminding Bahçeli that Manazkert, for example, was an Armenian toponym. “Are you more patriotic than Alparslan? Mustafa Kemal didn’t change the name Ankara when he made it the capital of the country. The name Ankara is of Latin origin. Are you saying you are more patriotic than Mustafa Kemal?” asked Erdogan.³⁹ We believe this admission by Turkey’s prime minister should be attributed to the Turkish authorities’ desire to evade an awkward situation and show the world that they are democratic and open-minded. Besides, the

³⁶ For the details, see Lusine Sahakyan, *Toponyms and Demography of Bardzer Hayk Provinces of Baberd, Sper and Derjan in the 16th century Ottoman Register Books [Bardzer Hayki Baberd, Sper, Derjan gavarneri tekhamunnern u zhokhovrdagrutyune XVI dari osmanyany ashkharhagir matyanerum]*, pp. 77-108.

³⁷ O. Bilir, “Tunceli, Dersim Olsun” Tekilfini Ekimde yeniden,” *Bir Gün*, 19 August 2009. See also <http://www.birgun.net>

³⁸ Muradoğlu A., “A. Mesut ve Norşin..”, *Yeni Şafak*, 11 August 2009. Enver Alper Güvelin, “Norşin: Psikolojik eşğin aşılması”, *Yeni Şafak*, 16 August 2009.

³⁹ “Erdogan Bahçeli’ye yeni sert sözlerle yüklendi,” *Hürriyet*, 10 Kasım 2009.

statement might have been made to deter the Kurdish territorial claims.

Modern Turkish historiography has greatly contributed to and supported this systematic program of changing, distorting and appropriating “non-Muslim” toponyms in Turkey. Upon the publication of the works of chroniclers and archival materials of the Ottoman Era, Turkish historians have made use of their rich stock of falsifications and have distorted Armenian toponyms en masse.⁴⁰

Armenia or Ermenistan have been coarsely and retroactively replaced by “Eastern Anatolia”. The following highlights one such example. In his “Jihan Numa,” Kyatib Celebi, a famous Ottoman chronicler of the 17th century, had a special chapter titled “About the Country Called Armenia”. When, however, this book was republished in 1957, its modern Turkish editor H. Selen changed this title into “Eastern Anatolia”.⁴¹ The fact, however, is that Armenia, together with its boundaries, was unequivocally mentioned in the works of Ottoman historians and chroniclers. An excerpt from the said chapter of Kyatib Celebi’s *Jihan Numa* illustrates clearly the falsifications of modern Turkish historians:

Hamdullah says. The Armenia *vilayet* consists of two parts – Greater and Lesser. ...Greater Armenia extends well into Iran and is known by the name of Touman Akhlat. It borders the Lesser Armenia, Rum, Diarbekir, Kurdistan, Azarbajjan⁴² and Aran. Its length covers the area from Erzen-el-Rum (Erzurum) to Salmas, while its width – from Aran to the end of Akhlat vilayet. Its capital is Akhlat. In my opinion Greater Armenia at present consists of the Van and Erzurum vilayets, while Lesser Armenia – of Adana and Marash eyalets. In the Takvim-el-

⁴⁰ See Sahakyan L., *Toponyms and Demography*, op. cit., pp. 71-108, 130-135.

⁴¹ For details refer to A. Papazyan’s *Turkish Documents about Armenia and Armenians (XVI-XIX cc) [Turkakan vaveragrere Hayastani yev hayeri masin (16-19-rd darrer)]* (Yerevan, 1999), 125.

⁴² Azerbaijan – Atrpatakan, a province of Iran.

Bouldan,⁴³ the following cities are mentioned in Armenia: Elbistan,⁴⁴ Adana, Arjesh, Azarbaijan, Bitlis, Barda, Bilekan, Tiflis, Akhlat, Debil, Sultaniye, Sis, Tarsus, Malatia, Van, Vostan, Moush, Erzen-el-Rum and Malazkert”.⁴⁵

While Celebi mentioned only part of the territory of Armenia,⁴⁶ the fact that the Ottoman historian admitted the existence of Armenia as a country speaks for itself.

Armenia is referred to by other Ottoman authors of the 17th century as well. The official court historian Evliya Celebi mentions it as *Armenistan*.⁴⁷ Munejjim Basi,⁴⁸ another Turkish historian of the same century, also wrote about the vast country of Armenia, including into it the cities of Kherd Bert (i.e. Kharberd – L.S.), Erzinkan, Moush, Egin (Akn), Melazjerd (i.e. Manazkert), Bitlis, Akhlat, Arjesh, Vostan, Shirvan and the capital Debil (i.e. Dvin).⁴⁹ From the descriptions of these historians, it becomes evident that 17th century

⁴³ *Takvim-al-Buldan*” is the *Statistical Data-book of Abul Fida, an Arab historiographer and geographer*. It served as a source book for Kyatib Celebi (*Turkish Sources about Armenia, Armenians and Other Trans-Caucasian Peoples [Turkakan aghbyurnere Hayastani, hayeri yev Andrkovkasi myus zhoghovurdneri masin.*, vol. 2 (Yerevan, 1964), 258.

⁴⁴ Elbistan-Albistan, a town in Cilicia in the Zeytun caza of the Marash province.

⁴⁵ *Turkish Sources...[Turkakan aghbyurnere...]*, vol. 2; Kyatib Celebi, *Jihan Nyuma*, 29-30.

⁴⁶ See also A. Papazyan’s *Turkish Documents about Armenia and Armenians (XVI-XIX cc) [Turkakan vaveragreri Hayastani yev hayeri masin (16-19-rd dare]*, 112-114, 121-122.

⁴⁷ Evliya Celebi, *Kniga puteshestviya*. Predislovie A. P. Grigoreva. *Primechania i komentarii* A. Grigoreva, A. D. Jeltyakova. *Vipusk 2.*, Izd. “Nauka” (Moscow, 1979), 102 (in Russian).

⁴⁸ See Munejjim Basi: *[Turkish Sources...]*, vol. 2, p.183.

⁴⁹ *Ibid.*, 199-200. In Arabic and Turkish sources the toponym Dvin has been distorted and written in various ways like Debil (see vol. 2 of *Dictionary of Toponyms of Armenia and the Adjacent Regions* [Yerevan, 1988], 68) Douin, Dabil, Adabin, and Douviy (see S. Vardanyan’s *The Capitals of Armenia [Hayastani mayrakaghaknere]*, [Yerevan, 1995], 109).

official Ottoman historiography recognized the existence of the occupied Greater Armenia and acknowledged it by its internationally accepted name of Armenia (Ermenistan), while Cilicia with its Adana and Marash *eyalets* was recognized by them as Lesser Armenia. Thus, in the 17th century when the Armenian Question was not yet included on the agenda of international diplomacy, the terms Anatolia or Eastern Anatolia were never used to indicate Armenia. Furthermore, the *Islamic World Map* of the 16th century⁵⁰ and other Ottoman maps of the 18th and 19th centuries have clearly indicated Armenia (Ermenistan) as well as its cities on a specific territory.⁵¹ Armenia (ارمنستان) and Anatolia (اناطولى) are clearly differentiated in the map published in Istanbul in 1803-1804 (see Map 1).⁵²

The Ottoman authors used the term Armenia until the end of the 19th century. One example is Osman Nuri, the historian of the second half of the 19th century, who mentions Armenia repeatedly in his three-volume *Abdul Hamid and the Period of His Reign*.⁵³ It is more than obvious that the Ottoman historians and chroniclers, in contrast to the modern Turkish ones, knew very well Armenia’s location and did not “confuse” it with Anatolia (see Map 2).

⁵⁰ *The Islamic World Map* was drawn in the 1570s. Its diameter is 28.5 cm, and it is kept in the Bodleian Library, Oxford, manusc. Var.317 f9v-10r (see R. Galchian’s *Armenia in World Cartography* [Yerevan, 2005], 148).

⁵¹ The Second Map of the “Mediterranean Region” (reprinted in Galchian, *Armenia in World Cartography*, 228).

⁵² *Asian Turkey* was printed in 1803/1804. Size: 72x54 cm, British Library, London-OIOC 14999, vol. 2 (2), f.18. The second map in *The Mediterranean Region*, size: 80x58 cm, British Library, London-OIOC 14999, vol. 2 (2), f. 5., *The Ottoman Country*, published in 1867, size: 42x29 cm, The British Library, London-Maps 42.d.1, f.2 (Refer to R. Galchian’s monograph, *ibid.* pp. 226, 246).

⁵³ *The Turkish Sources* [Turkakan aghbyurner]. Vol. 4. Transl. from the original by A. Kh. Safrastyan and G. H. Santurjyan (Yerevan, 1972), 126, 131, 133, 136, 165, 167, 172, 175, 180, 184, 188, 190. 7

The word Anatolia means “sunrise” or “east” in Greek. This name was given to Asia Minor in approximately the 5th or 4th centuries B.C. During the Ottoman era, the term Anadolou included the northwestern *vilayet* of Asia Minor with Kyotahia as its center.⁵⁴ The numerous European, Ottoman, Armenian, Russian, Persian, Arabic, Georgian, and other primary sources did not confuse the term Armenia with Anatolia. This testifies, *inter alia*, to the fact that even after the loss of its statehood the Armenian nation still constituted a majority in its homeland, and this was recognized by Ottoman occupiers.

It is therefore sad to witness today certain Armenian historians of the Diaspora and even diplomats and analysts in Armenia begin to substitute the ersatz “Eastern Anatolia” for the term “Western Armenia.” These people have willingly and submissively undertaken the task of enacting Abdul Hamid’s decree of 1880. Incredibly, some Diasporan historians even use the term “Anatolia” to indicate the entire Armenian Highland.⁵⁵

Even if “Eastern Anatolia” has somehow been put into circulation in Western scientific circles under the influence of

systematic Turkish lobbying and falsification, or at times also due to a lack of knowledge, it is unacceptable for us, because the use of Eastern Anatolia for Western Armenia would mean voluntary renunciation of our homeland, rejection of our centuries-old historical and cultural heritage, denial of the Armenian Genocide, dismissal of its consequences, and, last but not least, rendering support to the Turkish negationist position toward the rights of the Armenian nation to their homeland in Western Armenia.⁵⁶

Conclusion

Turkish authorities realize that Armenian toponyms are the product of a civilization spanning several millennia and bear vivid witnesses to the indigenous presence of Armenians in Western Armenia. The extermination of the native population, however, did not stop with the Armenian Genocide; it was followed by the destruction of the Armenian historical and cultural heritage, including Armenian toponyms.

The policy of Turkification of toponyms in the Ottoman Empire and the Republic of Turkey has gone through several stages:

1. Up to the end of the 19th century, Turkish officials and historians, although they appropriated and changed the place names of occupied territories, continued to use the names “Armenia” or “Ermenistan.”
2. After the Russo-Turkish War of 1877-1878, when the Armenian Question became an international issue, the Turkification of Armenian as well as other Christian toponyms began to be carried out more consistently.

⁵⁴ *Soviet Armenian Encyclopedia [Haykakan sovetakan hanragitaran]*, vol.1 (Yerevan, 1974), 373. For details about Turkish attempts to change the place name of “Western Armenia” to “Eastern Anatolia” see L. N. Zograbyan, *[Orfografia Armyanskogo Nagoriya]* (Yerevan, 1979), 14-15. See also E. Danielyan, “Issues of Ancient Armenian History in Historiology” [“Hin Hayastane patmutyan hayetsakargayin himnahartsere patmagrutyan mej”], *Patmbanasirakan Handes* (Historico-Philological Magazine), N3, (2003): 30-37, as well as Danielyan, “Armenia and Armenian Geographical Names: A Scientific Assignment to Protect the Armenian Natural and Historical Environment” [Hayastann u haykakan teghanunnere, hayots bnapatmakan mijavayri pashtpanutyany gitakan arajadrakn’], *VEM*, N1 (Yerevan, 2009): 13-15.

⁵⁵ Ronald Grigor Suny, *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History* (Bloomington: Indiana University Press, 1993). *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, vol. 1 (New York: St. Martin’s Press, 1997), 22, 26, 37. A. Ayvazyan, *The History of Armenia as Presented in American Historiography: A Critical Survey* (Yerevan, 1998), 37-40.

⁵⁶ See Armen Ayvazyan, “Western Armenia vs. Eastern Anatolia”, *Europe and Orient* (Journal of the Institute Tchobanian, Paris), No. 4 (2007).

3. This process intensified during the Young Turks and the Kemalist regimes, when a full-scale Turkification policy of toponyms targeted all non-Turkic nations.
4. Finally, during the present fourth stage, decades after eliminating from Western Armenia its native Armenian population, the Turkish authorities, fearing the potential threat posed by the Kurds, started to reshape their policy by partially restoring the original Armenian names of certain settlements in order to counter their Kurdish variants. However, they ascribed Turkish roots to these Armenian toponyms.

All this demonstrates that falsification of toponyms has been and still remains an important constituent part of Turkish demographic policies.

Toponyms are not only linguistic facts but also accurate and objective historical evidence. The ancient Armenian place names are explicit and emphatic linguistic evidence which reveal the truth about the native owners of the Armenian Highland. This is why the protection, maintenance, and restoration of Armenian toponyms have invaluable strategic significance today.

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԹՈՒՐԳԱՑՈՒՄԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԹՈՒՐԳԻԱՑՈՒՄ*

Թուրքիայի նախագահ Աբդուլլահ Գյուլը 2009թ. օգոստոսին Բիթլիս կատարած այցի ժամանակ հայտարարեց, որ ներկայիս Գյուլոյմաք գավառի իսկական անունը քրդերեն Նորչին է¹: Իրականում, Նորչինը մաքուր հայկական տեղանուն է թե՛ իր բաղադրիչներով՝ Նոր-չեն, թե՛ տեղանվանակազմ կաղապարաձևով: Ընդ որում՝ շեն (կառույց, գյուղ, բնակատեղի) բաղադրիչով տեղանունները զուտ հայկական են, ինչպես՝ Մարտունաշեն, Վասակաշեն, Գետաշեն, Վանքշեն, Համշեն, Վերիշեն և այլն:

* Ուսումնասիրության համազանցային տարբերակը տե՛ս 18 սեպտեմբեր, 2009 (<http://blog.ararat-center.org/?p=284>), 19 նոյեմբեր, 2009 (<http://blog.ararat-center.org/?p=331>): Ամսագրային տարբերակը տե՛ս Լ. Սահակյան, Հայկական տեղանունների թուրքացման քաղաքականությունը Օսմանյան կայսրությունում և Հանրապետական Թուրքիայում, «Վէմ» Հանդես, 2010թ., թ. 1 (հունվար-մարտ), էջ 83-96:

¹ Kadir Konuksever, "Kürt açılımı ve Kürt isimleri", *BBC Türkçe*, 12 Ağustos, 2009. http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2009/08/090812_kurdish_names.shtml. Այս բնակավայրը հայտնի է եղել **Չոխուր Նորաշեն, Չոխուր-Նորաշեն, Գյուլուր Նորաշեն** անուններով: Այն գտնվել է Արևմտյան Հայաստանի Բաղեշի (Բիթլիսի) նահանգի Վերին Չոխուր գավառակում, Դատվան վանից մոտ 20 կմ հյուսիս-արևմուտք: 1888թ. ուներ 52 տուն հայ և քուրդ բնակիչ (տե՛ս Հակոբյան Թ., Մեխիթ-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1998, էջ 258): Ըստ Ա. Երիցովի, **Չոխուր Նորչինը** կամ **Գուրդ Նորչինը** եղել է իլաթի գավառակի կազմում: 1878թ. ուներ եկեղեցի, 21 տուն հայ և 34 տուն քուրդ բնակիչ (տե՛ս Ерицов А., Список населенных пунктов бывшей Эрзрумской области, находившейся во временном управлении России, Составлен в мае месяце 1878 году, Приложение к 1-му выпуску VIII тома. "Известия Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества", Тифлис, 1883, с. 146).

Այն, որ Գյուլին այս հայկական տեղանունը ներկայացնում է իբրև քրդական, պատահական չէ: Թուրքիայում հայկական տեղանունների թուրքացումն ու քրդացումը նոր երևույթ չէ: Տեղանունները լեզվական համեմատաբար կայուն փաստ լինելուց բացի՝ ունեն պատմագիտական և քաղաքական արժեք: Ուստի՝ Գյուլի հայտարարությունը վերաբերող Բի-Բի-Սի-ի և թուրքական լրատվամիջոցների հրապարակումները² մեկ անգամ ևս հաստատում են, որ Օսմանյան կայսրության, հետագայում նաև՝ հանրապետական Թուրքիայի ղեկավար շրջանակները, շատ լավ հասկանալով տեղանունների ռազմավարական նշանակությունը, հետևողական քաղաքականություն են վարել՝ Թուրքիայի սահմաններում գտնվող բնակավայրերի անուններն աղավաղելու և դրանք զանազան միջոցներով սեփականացնելու ուղղությամբ:

11-15-րդ դարերի ընթացքում Հայկական լեռնաշխարհում հաստատված թյուրքական ցեղերը, հետագայում էլ՝ Օսմանյան իշխանությունները նորանվաճ տարածքները յուրացնելու նպատակով բնիկ տեղանունը կա՛մ թարգմանում էին թուրքերեն, ինչպես Տանձուտը՝ Արմուղու, Աղ-բյուրաշենը՝ Քյանքենդի, Ծաղկաձորը՝ Դարաչիչեք, Կարմրիկը՝ Քըզըլձա և այլն, կա՛մ էլ տեղական բարբառի ազդեցությամբ նախկին ձևից որոշ չափով հեռացած տեղանունը բաղադրության (կոնտամինացիա) սկզբունքով նմանեցնում էին թուրքերեն այս կամ այն բառին, այսպես՝ Արմտիքը դարձնում Արմուղի, Օձունխաչը՝ Ուղունհաչ, Կյուրոպաղատը՝ Գյուրբաղը, Քարհատվանը՝ Քարաղիվան, Ճղոպուրկենցը՝ Չյուփուրգենս և այլն³:

² Muradoğlu A., “Ahi Mesut ve Norsin”, *Yeni Şafak*, 11.08.2009: Enver Alper Guvelin, “Norsin: Psikolojik eşigin aşılması”, *Yeni Şafak*, 16.08. 2009.

³ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Սահակյան Լ., Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը XVI դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում, «Լուսակն» հրատ., Երևան, 2007, էջ 235-237, 250, 251, 259, 261:

Տարածված մեթոդներից էր նաև հին բնակավայրերին նոր անուններ տալը՝ ձգտելով մոռացություն մատնել նրանց էթնիկական պատկանելությունը⁴: Անվանափոխում էին նույնիսկ քրիստոնեական սրբավայրերը. օրինակ՝ նշանավոր Վարազավանքը կոչեցին Եղիքիլիսե (յոթ եկեղեցի): Ի դեպ՝ մեր հաշվումներով Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանում եղել են քիլիսե (եկեղեցի) բառով մի քանի տասնյակ բնակավայրեր, մոտավորապես մի այդքան էլ՝ Ղարաքիլիսե (սև եկեղեցի) անունով:

Հայկական տեղանունների յուրացման ձև էին նաև թուրքերենով դրանք ստուգաբանելու փորձերը: Նման կեղծ վարժանքներով առանձնապես զբաղվել է 17-րդ դարի օսմանյան արքունի պատմագիր Էվլիյա Չելեբին, որի մեկնությունները հաճախ հիմք են դարձել թուրք մասնագետների համար: Օրինակ՝ իր «Ուղեգրություն» մեջ հնագույն հայկական Բայբերդ կամ Բաբերդ տեղանունը (որը բարբառի և օտար լեզվական շերտերի ազդեցությամբ հնչյունափոխվել է Բայբուրդի), նա ստուգաբանում է թուրքերենով՝ բայ (հարուստ)+յուրդ (բնակատեղի)⁵: Տեղանվան մեջ, սակայն, առկա են վաղնջահայկական Բայթերդ բաղադրիչները: Բայ նշանակում է որջ, անառիկ թաքստոց, իսկ բերդ՝ պարիսպներով շրջապատված ամրություն, ամրոց⁶: Դեռևս V դարում Մովսես Խորենացին հիշատակում էր Բաբերդը որպես հնագույն բերդաքաղաք⁷: Բերդ բաղադրիչով տեղանունները սփռված են ամբողջ Հայաստանով մեկ՝ Ցամաքաբերդ, Ամբերդ, Վժնաբերդ, Խարբերդ, Բաղաբերդ և այլն:

⁴ Սահակյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 83-84:

⁵ Էվլիյա Չելեբի, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայքի մասին, հ. 4, Թուրքական աղբյուրներ, հ. Գ, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ա. Խ. Սաֆրասոյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1967, էջ 127:

⁶ Բաբերդ տեղանվան ստուգաբանության մասին մանրամասն տե՛ս Սահակյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 130-131:

⁷ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1999, էջ 104:

Թուրք պատմագրի երևակայությունը սրանով չի սահմանափակվել. ըստ նրա՝ բնիկ հայկական ձորոխ գետանունը Զուխ-ուուհ «հոգու գետ» թյուրքերեն բառերի աղավաղված ձևն է⁸: Իրականում՝ ձորոխ անունը կազմավորվել է հայերեն ծորել-ծորող բառից՝ ծ>ճ հնչյունփոխությամբ, մի երևույթ, որը հատկանշական է հայերենին, ինչպես՝ ծանածել>ճանաչել, ծխնի> ճխնի⁹: Երվանդունիների կառուցած Զարիշատ բերդի անունը նա կապում էր աջմանների (այսինքն՝ պարսիկների) հետ¹⁰, Ակն քաղաքի անունը՝ բյուզանդացի արքայադստեր՝ Էգինի հետ¹¹: Նշենք, որ ակն-ը բնիկ հայկական բառ է և նշանակում է աչք, աղբյուր, փոս¹²: Փերթեք տեղանվան մեջ, որը Բերդակի բարբառային տարբերակն է, Էվլիյա Չելեբին փնտրում է մոնղոլերեն արծիվ բառը¹³:

Իրականում, վերոնշյալ, ինչպես նաև Հայաստանի բազմաթիվ այլ տեղանուններ պատմական աղբյուրներում շատ ավելի վաղ են արձանագրվել, քան թուրքական կամ քրդական տարրը հայտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում:

Չելեբիի այս ճշգրտումները ստուգաբանական անմեղ ճամարտակություններ չէին, այլ հետապնդում էին նոր գրավված տարածքների թուրքականությունը հաստատելու հեռագնա նպատակներ: Այս պատմագիրը վարել է պետական պաշտոններ, մասնակցել օսմանյան նվաճողական արշավանքներին, ուստի նրա տեղանվանական բացատրություններն ունեին աշխարհաքաղաքական դրդապատճառներ:

⁸ Էվլիյա Չելեբի, նշվ. աշխ., նույն տեղում:

⁹ Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, Հ. Բ, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1973, էջ 469, տե՛ս նաև Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Հ. Ա., ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1981, էջ 1026:

¹⁰ Էվլիյա Չելեբի, նշվ. աշխ., էջ 120:

¹¹ Էվլիյա Չելեբի, նշվ. աշխ., 155:

¹² Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, Հ. Ա, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1971, էջ 106-108:

¹³ Էվլիյա Չելեբի, նշվ. աշխ., էջ 157:

19-րդ դարի կեսերից թուրքական իշխանությունները որոշում են ոչ միայն անվանափոխել կամ աղավաղել հայկական գավառների, գյուղերի անունները, այլև ոչնչացնել Հայաստան անունն առհասարակ: Այս քաղաքականությունը գործադրվեց հատկապես 1877-1878թթ. ոուս-թուրքական պատերազմից հետո, երբ միջազգային դիվանագիտության օրակարգ մտավ Հայկական հարցը:

Օսմանյան սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ-ի կառավարությունը Հայաստան անունը փոխարինեց Հնարովի Քրդստան և կամ Անատոլիա տերմիններով: 1880 թվականից սկսած՝ պաշտոնական փաստաթղթերում արգելվեց Հայաստան անվան հիշատակումը¹⁴: Սրանով Բարձր դուռը ձգտում էր բոլորին հասկացնել, որ Հայկական հարց գոյություն չունի, քանզի, եթե չկա Հայաստանը, չկա նաև Հայկական հարցը: Պատմաբաններին վաղուց արդեն հայտնի է Անգլիայի օգնությունը այդ հարցի լուծման՝ մեծ վեզիր Քյամիլ փաշայի ծրագիրը:

«Եթէ Եւրոպիոյ մասին մէջ մեր ծոցը օձ սնուցինք (նկատի ունի բալկանյան ժողովուրդներին - Լ. Ս.), պէտք չէ, որ նոյն յիմարութիւնն ընենք մեր Ասիական Տաճկաստանի մէջ. խելօքութիւնը ջնջել վերցնել է այն ամեն տարերքը, որ օր մը կրնան մեզ նոյն վտանգը ծնանիլ և օտարին ձեռնամխութեան առիթ և գործիք լինիլ: Հիմա, այս օր, գոնէ Անգլիոյ շահերն կը պահանջեն որ Փոքր Ասիոյ (մենք և Անգլիա Հայաստան բառը ոչ միայն չենք ճանչեր, այլ այդ անունը հնչող կզակները պէտք է ջախջախենք) մեր ունեցած երկիրները ազատ մնան օտարին միջամտութենէն և միջամտութեան ամեն առիթներէն. ուստի այդ սուրբ նպատակին համար պէտք է և պետական

¹⁴ Հայ ժողովրդի պատմութիւն, Հ. 6., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1981, էջ 137, տես նաև՝ Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов, отв. редактор Р. Г. Саакян, Ереван, 1993, с. 15.

իրաւունք կը պահանջէ որ ունեցէ կասկածելի տարր անպետ ընենք, որպէս զի ապագայն ապահովենք, ուրեմն այդ հայ ազգը վերցնելու, անհետ և անճետ ընելու ենք»¹⁵:

Միտումնավոր ազավազումների միջոցով, օսմանյան իշխանութիւնները հայկական և հունական տեղանուններին վերագրում էին թուրքական կամ քրդական ծագում: Տվյալ շրջափուլում օգտագործվում էր քրդական գործոնը, որը կայսրութեան համար վտանգավոր չէր համարվում: Սուլթան Աբդուլ Համիդը, որը հայտնի էր նաև «Քրդերի հայր» (Bâve Kurda) անունով¹⁶, օգտագործելով նրանց կրօնական մոլեռանդութիւնը և ավարառուական կենսակերպը, թուրքական կանոնավոր բանակի և քուրդ հրոսակներից կազմված «համիդիյեների» միջոցով կազմակերպեց 1890-ական թթ. հայկական կոտորածները:

Աբդուլ Համիդի օրոք թուրք կամ քուրդ գաղթականներով վերաբնակեցված վայրերի հին անունները փոխարինվում էին նորերով. դրանք սուլթանների կամ էլ թափառական ցեղերի անուններ էին՝ Համիդիյե, Ռեշիդիյե, Ազիզիյե, Մահմուդիյե: Սակայն այս քաղաքականութիւնը հատկապես ակնառու դարձավ երիտթուրքերի իշխանութեան օրոք:

Երիտթուրքական իշխանութիւնները նույնպես չափազանց կարևորում էին «ոչ մահմեդական» տեղանունները փոփոխելու գործը: Նրանք շատ բնակավայրեր կոչեցին իրենց անուններով, ներառյալ օսմանյան սուլթանների անունները կրող բնակավայրերը՝ Էնվերիյե, Շեքեթիյե,

Մահմութշեքեթիյա և այլն¹⁷: Կայսրութիւնում տեղանունների համակարգված թուրքացմանն էր նպատակաւորված 1913թ. մայիսի 13-ին ընդունված «Գաղթականների բնակեցման կանոնադրութիւն» («İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi») փաստաթուղթը¹⁸:

Հաջորդ քայլը կատարեց երիտթուրքերի կառավարութեան ռազմական նախարար Էնվեր փաշան¹⁹ 1916թ. հունվարի 5-ին օսմանյան ռազմաքաղաքական իշխանութիւններից պահանջելով կայսրութեան հայերեն, հունարեն, բուլղարերեն և այլ ոչ-մահմեդական ծագումով բոլոր տեղանունները փոխել թուրքերենի²⁰: Ստորև առաջին անգամ թարգմանաբար հայ ընթերցողին ենք ներկայացնում Էնվեր փաշայի ստորագրած հրամանագիրը (Emirname)

ՀՐԱՄԱՆԱԳԻՐ

1. Օսմանյան երկրում հայկական, հունական, բուլղարական և այլ ոչ մահմեդական ժողովուրդներին պատկանող նահանգի, գավառի, գյուղաքաղաքի, գյուղի, սարի, գետի... և այլ բոլոր անունների վերածումը թուրքերենի անհրաժեշտ է: Արագորեն օգտվե-

¹⁷ Frat Nuri, նույն տեղում:

¹⁸ Hür A., Tez zamanda yer isimleri değiştirile, *Taraf*, 01.03.2009.

¹⁹ Հրամանագիրը այժմ պահվում է Թուրքիայի գլխավոր օսմանյան արխիվում (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezâreti, İUM, nr. 48/17, lef: 2). Այն հրատարակել են Տյուքրու Հանիօղլուն՝ Էնվեր փաշայի կյանքն ու գործունեութիւնը լուսաբանող իր գրքում (Şükrü M., “Enver Paşa”, DIA, XI, İstanbul, 1995, ss. 261-264), ինչպես նաև Այնան Յուքսել իր «Անձովյան ուսումնասիրութիւններ» մենագրութեան մեջ (Yüksel A., Doğu Karadeniz Araştırmaları, İstanbul, 2005, ss. 21-22):

²⁰ Ժամանակակից թուրք պատմաբան Այշե Հյուրը հաստատում է Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ոչ-թուրքական տեղանունների համակարգված փոփոխութեան միջոցառումների արագացման փաստը («Bin Yerin İsmi Değiştirdi, Hangi İsim Hangi Dile ait? www.kenthaber.com/Haber/Genel/Dosya/gundem/28-bin-yerin-ismi-değiştirdi»).

¹⁵ Մերենց, Ազգային տեսութիւն, «Փորձ» ազգային և գրական միամսեայ հանդես, Տիփիս, 1879, N VII-VIII, էջ 204-205: Տե՛ս նաև Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов, с. 17.

¹⁶ Frat Nuri, *Vulpes Vulpes Kurdistanica, Günlik*, 17.8. 2009, (www.gunlukgazetesi.com).

լով հարմար պահեց՝ այս նպատակի իրականացման համար ձեր աջակցութիւնն ենք հայցում:

2. Ձեր իրավասութեան տակ գտնվող տարածքում գինվորական հրամանատարութեան և վարչական պաշտոնեակցութեան հետ միանալով՝ թող կազմվեն անվանափոխութեան համապատասխան ցուցակներ, և նահանգի, գավառի, գյուղաքաղաքի կենտրոններն ընդգրկող այս ցուցակները հնարավորինս շտապ մաս առ մաս ներկայացվեն Գլխավոր շտաբ:

Հավաքվող ցուցակներն ուսումնասիրելուց ու համանման անունները փոխհամաձայնութեամբ փոփոխելուց հետո պետք է ուղարկվեն ներքին գործերի և կապի նախարարութիւններ՝ ընդհանրացման և կիրառութեան համար:

3. Անհրաժեշտ է, որ նոր անվանումներն արտահայտեն աշխատասիրութեամբ մշտապես ընդօրինակելի և չափանիշ հանդիսացող ու գովեստներով փառաբանված մեր գինվորականութեան պատմութիւնը: Պետք է հիշել ինչպես ներկա, այնպես էլ անցյալ պատերազմական իրավիճակներում հայտնված և, ըստ այդմ, հատուկ փառաբանված դրվագները: Եթե դա հնարավոր է, ապա պետք է հիշատակվեն ամենաբարձր բարոյականութեան տեր և իրենց երկրին անգնահատելի ծառայութիւններ մատուցելիս զոհված անձնավորութիւնները: Կամ էլ պետք է գտնվեն այնպիսի անուններ, որոնք բնորոշ են տվյալ տեղանքի բերքին, արտադրանքին, առևտրին կամ աշխարհագրութեանը:

Ի վերջո, դպրոցում ուսուցիչներն իրենց աշակերտներին մեր հայրենիքի տարբեր անկյունների մասին դասավանդելիս՝ պետք է կարողանան տվյալ վայրի փառապանծ պատմութեանը, կլիմային, բերքին, առևտրին և արվեստին նվիրված օգտակար թեմաներ գտնել: Բացի այդ, եթե օտար լեզվով վաղուց ի վեր ընդունված անունների հանկարծակի փոփոխութիւնը լինի անհարմար անուններով, այն առաջ կրերի որոշ սխալներ, և

պատճառ կդառնա, որ բնակչութեան շրջանում հին անունների օգտագործումը շարունակվի:

Հետևաբար՝ նոր անունները պետք է ընտրել՝ այս ամենը նկատի ունենալով: Իսկ եթե չհաջողվի նման սկզբունքների հիման վրա անուն գտնելը, այդ դեպքում, օրինակ՝ Էրեղլին անվանել Էրիքլի կամ էլ Էրաքլը, Գալիբոլուն՝ Վելիբոլու, այսպիսով, չի խախտվի ընդունված նախկին անվան հիմքը:

Գլխավոր հրամանատարի տեղակալ՝ Էնվեր,
23 Քանուն-ը էվվել, 1331 [5 հունվարի, 1916թ.]

Ոգևորվելով Էնվերի հրամանագրով՝ թուրք հայտնի գինվորական Հուսեյին Ավնին (Ալփարսլան), որը նաև թուրքերեն լեզվի և թուրքական մշակույթի մասին հոգիվածների հեղինակ էր, գրում էր. «Եթե մենք ուզում ենք մեր երկրի տերը դառնալ, ապա ամենափոքր գյուղի անունն անգամ պետք է թուրքերեն դարձնենք, այլ ոչ թե թողնենք հայերեն, հունարեն, արաբերեն: Այսպիսով՝ մեր երկիրը կներկենք մեր գույներով»²¹:

Ինչպես տեսնում ենք, նա իր նախարարից էլ մեկ քայլ առաջ էր անցնում և անհրաժեշտ համարում նաև արաբերեն տեղանունների անվանափոխութիւնը, թեև Էնվեր փաշայի հրամանագրում խոսքը վերաբերում էր միայն հայ, հույն, բուլղար և այլ ոչ մահմեդական ժողովուրդներին: Սա նաև վկայում է, որ կայսրութեան շրջանում՝ մահմեդականների խալիֆը համարվող սուլթանի տիրապետութեան ժամանակ, արաբական և քրդական տեղանուններն իշխանութիւնների համար առանձանպես վտանգավոր չեն համարվել: Սակայն, չմոռանանք, որ տվյալ դեպքում Արևմտյան Հայաստանի տարածքում քրդերով վերաբնակեցված վայրերի անունները ճնշող մեծամասնութ-

²¹ Tirebolulu H. [Huseyin Avni] Alparslan, Trabzon İli Lâz mı? Türk mü? Giresun, 1339, s. 17.

յամբ եղել են հայկական տեղական բարբառային կամ օտար լեզվական նստվածքով: Ուստի, Մեծ եղեռնից հետո այդ տեղանունները հաճախ վերագրվել են քրդերին:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին շտապ թուրքացվեցին մեծ թվով հայկական, հունական, բուլղարական, ասորական տեղանուններ²²: Բերենք մի քանի օրինակ՝ Բուրսայի Անթրանոս գավառակը վերանվանվեց Օրհանելի, Միխալիչը՝ Կարաջարեյ, Կայսերիի ենթակա Դիմիտրի գյուղը՝ Թուրան, Չորումի Ռում գյուղը՝ Յենի (նոր) Չամլըջայի, Համշեն գավառում՝ Ելնովիտ (Էլեվիտ) տեղանունը՝ Յայլաքոյու, Վարդանոցը՝ Գյուլլյու, Համշեն-ի սյուֆլան (Ներքին Համշեն)՝ Սըրաքոյ, Մեծահորը՝ Քափթանփաշա²³ և այլ: Բաբերդում Առյուծկան փոխարինվում է Գյոքփնարի, Աշոտկան՝ Գյուլվենջիրդերեի, Բալահորը՝ Աքչարի, Տանձուտը՝ Բուղդալլըի, Իշխնձորը՝ Դեկթաշի²⁴: Բազմաթիվ օրինակներով կարող ենք այս շարքը լրացնել: Մի քան ամիս անց՝ 1916թ. հունիսի 15-ին, օսմանյան Գլխավոր շտաբը առարկեց տեղանունների նման փոփոխությունը, քանի որ քարտեզները կարդալիս և ռազմական գրագրություններ կազմելիս նոր տեղանունները զինվորականների համար խառնաշփոթ էին առաջացնում²⁵ և կարճ ժամանակով այս գործընթացը ընդամենը դանդաղում է:

Արևմտյան Հայաստանը, զրկվելով իր իսկական տերերից, պատմամշակութային բազմաթիվ արժեքների հետ այսօր էլ շարունակում է կորցնել նաև հազարամյակների

խորքից եկած հայկական տեղանունները: Դրանք Հայտարարվում են քրդական կամ էլ՝ թուրքական: Թուրք պատմաբան Հ. Թունչելն իր Հարցազրույցներից մեկում խոստովանել է, որ «Թուրքիայում չկա մի այնպիսի աշխատություն, որը քննի հին անունների արմատները: Այս աշխատանքի համար հարկավոր է թուրքերենի, պարսկերենի, արաբերենի, հայերենի, զազայերենի, կուրմանջի, ասորաարամեերենի, չումերերենի, աքքադերենի, տեղական բարբառների իմացություն, ... քանի որ քրդերեն համարվող անունն իրականում կարող է լինել չումերերեն, աքքադերեն կամ թուրքերեն, ինչպես նաև թուրքերեն համարվող տեղանունը կարող է լինել արաբերեն, հայերեն կամ էլ աքքադերեն»²⁶:

Իսկ ահա 2009թ. հուլիսի 16-ին թուրքական «Վաթան» օրաթերթում հրատարակված «28 հազար տեղանուն փոխվեց: Ո՞ր տեղանունը, ո՞ր լեզվին է պատկանում՝ չի իմացվում» հոդվածի²⁷ հեղինակ Շուլե Թյուրքերը քրդական տեղանունների շարքն է դասում Վանը, Անթեփը (Այնթափ)²⁸, Խարփեթը (Խարբերդ), Էրզինգանը (Երզնկա), Չերմիգը (Ջերմուկ), Կաղզմանը (Կաղզվան), Դերսիմը, Տեկոբը, Վեստանը (Ոստան), Գերչանիսը (Կերճանիս, Կիրճանիս), Փալին (Բալու), Գոգսին (Կոկսի), Կերսը (Կարս), Փուլուրը (Բյուր), Փերթակը (Բերդակ), Գեղին, Չերմեն (Չերմե), Բուփը (Կոփ), Չեմիչգեգեքը (Չմչկաձագ), Թերջանը (Դերջան), Քեմահը (Կամախ), Իսփիրը (Սպեր), Չարուչատը (Չարիչատ), Արթեմեթանը (Արտամեդ), Էրջիչը (Արճեչ), Ջեղկանը (Չատկան), Թաթոսը, Էգինը (Ակն), Թուխը, Քեբանը (Կապան), Սիվերեքը (Սև Ավերակ), Ջիրմիքը (Ջերմուկ), Սերթը (Սղերդ), Էրխվան-Արգուվանը (Արգավան), Էրզերոմը (Էրզրում-Արծն), նույնիսկ՝ Քիլիսը (եկեղեցի

²² "Aramaic Toponyms in Turkey – A Demand of the Aramaean Diaspora", Open Letter to Mr. Beşir Atalay, Interior Minister of Turkey, made public by J. Messo, President of the Syriac Universal Alliance, Stockholm, 18 May, 2009, <http://www.americanchronicle.com/articles/view/103515>; "The Turkification of Cyprus and the Orging of History," <http://www.kypros.org/CyprusPanel/cyprus/Cproblem.html>.

²³ Hoşoğlu K., Köylerin Eski İsimleri, Eski İsimler Hakkında bilgiler, Rize Halk Eğitimi Yayınları, 2001.

²⁴ Մահալյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 136-272:

²⁵ Aktar A., Yer isimlerini Türkleştirmek..., *Taraf*, 23 Ekim, 2009.

²⁶ Türker Ş., 28 bin yerin ismi değişti, Hangi ismin hangi dile ait olduğu bilinmiyor!, *Vatan*, 16.08.2009, www.esoyile.com/2009/08/30/28-bin-yerin-ism-degişti.

²⁷ Türker Ş., նույն տեղում:

²⁸ Փակագծերում տալիս ենք բնակավայրերի նախնական անունները:

բառի աղավաղված ձևն է) և այլն²⁹: Բայց թե այդ երբևէ նի՞ց են մահամեղական քրդերն իրենց բնակավայրերն անվանակոչել «քիլիս» («եկեղեցի»), մնում է գաղտնիք: Բերված տեղանունների մեծ մասը հիշվում է հնագույն ժամանակներից, հայարմատ է և կրում է տարածագոտու հայ բարբառներից բխող հնչյունական նստվածք:

Երիտթուրքերից հետո տեղանունների «ազգայնացման» քաղաքականությունը շարունակեցին քեմալականները: Հանրապետության շրջանում այս գործընթացն էլ ավելի մեծ թափ ստացավ: 1923-ից սկսած Արևմտյան Հայաստանի տարածքը պաշտոնապես կոչվեց «Արևելյան Անատոլիա»³⁰: Իսկ 1925թ. Շեյխ Սալիդի, 1927-1931թթ. Արարատի քրդական և 1936-1938 թթ. Դերսիմի ապստամբություններից հետո թուրքական իշխանություններն սկսեցին անվանափոխել նաև քրդերով ու զազաներով բնակեցված վայրերը: Դեռևս 1935թ. Դերսիմը Թունջելի կոչելու մասին մի նախագիծ էր ներկայացրել Ներքին գործերի նախարար Շուքրյու Քայան: Հետաքրքրական է, որ 2009թ. փետրվարին ժողովրդավարական հասարակություն կուսակցության (DTP) Թունջելիի պատգամավոր Շերաֆեթին Հալիսը հանդես եկավ Թունջելին կրկին Դերսիմ կոչելու առաջարկով՝ հիմնավորելով, որ ժողովուրդը չի հրաժարվում իր համար արդեն սրբացած Դերսիմ անունից, որն օգտագործվում է թե՛ առօրյա կյանքում, թե՛ երգերում, պատմություններում ու վեպերում: Պատգամավորի այս առաջարկն Արդարադատության նախարարը որակեց որպես անջատողականության դրսևորում³¹:

1940թ. Թուրքիայի կառավարությունն ընդունում է օտար լեզուներով ու արմատներով տեղանունները թուրքերենի փոխելու մասին թիվ 8589 շրջաբերականը: Սակայն երկրորդ համաշխարհային պատերազմի պատճառով այս գործընթացն առժամանակ կասեցվում է:

1949թ. Նահանգային վարչական օրենքում (İl İdaresi Kanunu) մի առանձին հոդված է նվիրվում տեղանունների փոփոխությանը: 1957թ. ստեղծվում է «Անվանափոխման մասնագիտական կազմակերպությունը» (“Ad Değiştirme İhtisas Kurulu”), որը հրզրումի նահանգում վերանվանում է 653, Ադանայում՝ 169, Հրզինջանում (իմա՝ Երզնկա)՝ 366, Աղըյամանում՝ 224, Մուղլայում՝ 70, Աֆիոնում՝ 88, Էսքիչեհիրում՝ 70, Մուշում՝ 297, Աղըրում (Արարատ)՝ 374, Գազիանթեփում (Այնթափ)՝ 279, Նեչեհիրում՝ 24, Ամասիայում՝ 99, Գիրեսունում (Կիրասուն)՝ 167, Նիդդեում՝ 647, Անկարայում՝ 193, Գյումուշհանեում՝ 343, Օրդուում՝ 134, Անթալիայում՝ 168, Հաքքարիում՝ 128, Ռիզեում՝ 105, Արդվինում՝ 101, Հաթայում (Ալեքսանդրետ)՝ 117, Սաքարիայում՝ 117, Այդընում՝ 69, Սպարտայում՝ 185, Բալըքեսիրում՝ 110, Իչելում՝ 112, Սիրիթում (Սղերթ)՝ 392, Բիլեջիքում՝ 32, Ստամբուլում՝ 21, Սինոպում՝ 59, Բինգյոլում (Բյուրակն)՝ 247, Իզմիրում (Չմյունիա)՝ 68, Սիվասում (Սեբաստիա)՝ 406, Բիթլիսում (Բաղեչ)՝ 236, Կարսում՝ 398, Թեքիրդաղում՝ 19, Բոլուում՝ 182, Քաստամոնում՝ 295, Թոքաթում (Եվդոկիա)՝ 245, Բուրդուրում՝ 49, Կայսերիում (Կեսարիա)՝ 86, Տրապիզոնում՝ 390, Բուրսայում՝ 136, Քըլարելիում՝ 35, Դերսիմում՝ 273, Չանաքքալեում՝ 53, Քըրչեհիրում՝ 39, Շանլը Ուրֆայում (Ուռհա)՝ 389, Չանքըրում՝ 76, Քոջանելիում՝ 26, Ուշայում՝ 47, Չորումում՝ 555, Մալաթիայում՝ 217, Չոնգուլդաքում՝ 156, Էդիրենեում (Ադրիանապոլիս)՝ 20, Մարդինում՝ 647, Դիարբեքիրում (Ամիդ)՝ 555, Մանիսայում՝ 83, Էլազըղում (Խար-

²⁹ Türker Ş., նույն տեղում:

³⁰ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, 1974, էջ 373: Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, 1990, էջ 192-193:

³¹ Bilir O., Tunceli, Dersim Olsun, Tekilfini Ekimde yeniden, *Bir Gün*, 2009, 19 Ağustos. Տե՛ս նաև՝ www.birgun.net.

բերդ)՝ 383, Քահրաման Մարաշում (Մարաշ)՝ 105 բնակավայր³²:

«Անվանափոխման մասնագիտական կազմակերպությունը», ուսումնասիրելով 75 հազար տեղանուն, փոփոխել է 28,000-ը (որից 12 հազարը՝ գյուղանուն): Հ. Թունջելի հաշվարկներով 1940-2000թթ. ընթացքում վերանվանվել է 12,211 գյուղանուն՝ գյուղերի մոտավորապես 35%-ը³³:

Թուրք պատմաբան Այշե Հյուրը նշում է, որ ժողովրդաշարական կուսակցության կառավարման ընթացքում գեղեցիկ տպավորություն չթողնող, մարդկանց ամաչացնող, արժանապատվությունը վիրավորող կամ էլ ծաղրանքի առիթ տվող անունները, նույնիսկ, եթե թուրքական էին, փոխվեցին: Վերանվանվեցին Քըզըլ (Kızıl-կարմիր), Չան (Çan-զանգ), Քիլիսե (Kilise-եկեղեցի) բառերից կազմված գյուղանունները: «Անջատողականությունը» վերջ տալու նպատակով փոխվեցին նաև արաբական, պարսկական, հայկական, քրդական, վրացական, թաթարական, չերքեզական, լազական գյուղանունները³⁴: 1981-1983թթ. անվանափոխվեցին Թուրքիայի հատկապես արևելյան, հարավային և Սև ծովի հարավարևելյան ափամերձ շրջանների բնակավայրերը:

2009թ. օգոստոսի 19-ին Ստամբուլի «Բիր գյուն» օրաթերթում հրատարակված «Թունջելին թող Դերսիմ կոչվի» հոդվածի հեղինակ Օ. Բիլիրը նշում է, որ թուրքական իշխանությունները բնակավայրերին նոր անուններ տալուց բացի, հին տեղանվան որոշ հնչյունները փոխելով՝ նմանեցնում էին թուրքական այս կամ այն բառին, օրինակ՝ Չինչիվա>Շենյուվա և այլն: Սա անվանափոխության մի մեթոդ է, որը, ինչպես նշել ենք, 1916թ. առաջարկել էր էն-

վեր փաշան. «...Էրեղլին անվանել էրիբլի կամ էլ Էրաբլը, Գալիբուլուն՝ Վելիբուլու, այսպիսով, չի խախտվի ընդունված նախկին անվան հիմքը»³⁵: Այս երևույթը, սակայն, ունի ավելի հին արմատներ: Դեռևս 16-րդ դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում գրանցված հայկական տեղանուններում նկատելի են օսմանացման-թուրքացման նմանատիպ օրինակներ³⁶:

Այսպես կոչված քրդական տեղանունների թուրքացման մեջ ներկայումս արձանագրվում է մեկ այլ հետաքրքիր երևույթ. որոշ բնակավայրերի վերադարձվում են իրենց նախկին՝ կարծեցյալ թուրքական անունները: Իսկ դրանք իրականում հայկական են և եկել են դարերի խորքից: Այսպես՝ Փերթազը (Բերդակ) վերանվանվել է իբր՝ իր նախկին թուրքական տարբերակով՝ Փերթեկ, Լսփըրը (Սպեր)՝ Իսփիր, Էրդեխանը՝ Արգահան, Ծախը՝ Ծատախ, Քերսը՝ Կարս, Ջեդկանը՝ Էլեչքիրթ, այն Վաղարշակերտ>Ալաշկերտ-ի հնչյունափոխված ձևն է, Գեղին՝ Քըղի, երկուսի մեջ էլ գյուղ>գեղ բառն է, Գիմգիմը՝ Վարդո³⁷ և այլն:

Այս շղթայի մեկ օղակն էլ 2009թ. օգոստոսին Բիթլիսում Թուրքիայի նախագահ Ա. Գյուլի այն հայտարարություն է, թե ներկայիս Գյուլոյմաք գավառի նախկին անունը քրդերեն նորչին է³⁸: Սակայն Ա. Գյուլի այս հայտարարությունը միանշանակ չընդունվեց երկրի քաղաքական ուժերի կողմից: Մասնավորապես՝ ընդդիմադիր Ազգային շարժում կուսակցության առաջնորդ Դեմիթ Բահչե-լին այս առիթով քննադատեց Ա. Գյուլին: Իսկ ահա Դ. Բահչեյլին հակադարձեց վարչապետ Ռ. Էրդողանը՝ նրան

³² Bilir O., նույն տեղում:

³³ Tunçel H., Türkiye'de İsmi Değiştirilen Köyler, Sosyal Bilimler Dergisi, Fırat Üniversitesi, 2000, cilt 10, sayı 2.

³⁴ Türker Ş., նշվ. հոդվ.:

³⁵ Şe'ü Yüksel A., *Doğu Karadeniz Araştırmaları*, İstanbul, 2005, s. 21-22.

³⁶ Ավելի մանրամասն տե՛ս Սահակյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 77-108:

³⁷ Bilir O., Tunceli, Dersim Olsun, Tekilfini Ekimde yeniden, *Bir Gün*, 19 Ağustos, 2009. Տե՛ս նույնի՝ www.birgun.net.

³⁸ Muradoğlu A., Ahi Mesut ve Norşin., *Yeni Şafak*, 11. Ağustos, 2009. Enver Alper Güvelin, Norşin: Psikolojik eşğin aşılması, *Yeni Şafak*, 16.08.2009.

խորհուրդ տալով մի քանի գրքեր կարդալ և հիշեցրեց, որ օրինակ՝ Մանազկերտը հայկական տեղանուն է: «Ալփարս-լանը 1071թ. Մանազկերտի հաղթանակով Անատոլիայի դռները բացեց, սակայն Մանազկերտ անվանը ձեռք չտվեց: Դուք Ալփարսլանից ավելի՞ ազգայնական եք: Մուսթաֆա Քեմալը, Անկարան մայրաքաղաք դարձնելով, անունը չփոխեց: Անկարա անունը լատինական ծագում ունի: Դուք Մուսթաֆա Քեմալից ավելի՞ ազգայնական եք»³⁹, - հարց է տվել Ռ. Էրզողանը: Կարծում ենք, որ Թուրքիայի վարչապետի այս խոստովանությունը պայմանավորված է նրանով, որ Թուրքական իշխանությունները ձգտում են անհեթեթ վիճակում չհայտնվել և աշխարհին ժողովրդավար ու ազատամիտ երևալ: Բացի այդ՝ Թերևս նման հայտարարությունն ուղղված էր քրդերի տարածքային հավակնությունները նաև այս ձևով զսպելուն:

Հանրապետական Թուրքիայում «ոչ մահմեդական» տեղանունների փոփոխման, աղավաղման և յուրացման համակարգված ծրագրին մեծապես օժանդակել և «գիտական» հիմքերի վրա դնելու փորձեր է արել Թուրքական պատմագիտությունը: Վաղ շրջանի օսմանյան արխիվային նյութերը, պատմագիրների երկերը հրատարակելիս Թուրք պատմաբանները, օգտագործելով իրենց կեղծարարական հարուստ զինանոցը, աղճատել են հայկական անունները⁴⁰: Հետին թվով բիրտ խմբագրությունը, Արմենիան կամ Էրմենիստանը փոխարինել են հնարովի «Արևելյան Անատոլիայով»՝ նպատակ ունենալով մոռացություն մատնել Հայաստան երկրի գոյությունն առհասարակ: Այսպես, Թուրք պատմաբան Հ. Սելենը, XVII դարի հայտնի պատմագիր Քյաթիբ Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ն 1957 թվականին հրատարակելիս, այդ պատմական երկի «Արմենիա երկրի

մասին» գլխի վերնագիրն ուղղակի դարձրել է «Արևելյան Անատոլիա»⁴¹:

Սակայն փաստն այն է, որ օսմանյան պատմագիր-տարեգիրների երկերում հստակորեն հիշատակվել է հենց Հայաստան՝ Արմենիա երկիրն իր սահմաններով հանդերձ:

Ահավասիկ Քյաթիբ Չելեբիի «Ջիհան նյումայի» վերոհիշյալ գլխից մեկ հատված, որը լավագույնս բացահայտում է ժամանակակից Թուրք պատմագիտության կեղծարարությունները.

«Համդուլլահն ասում է. Արմենի [Արմենիա] վիլայեթը բաղկացած է երկու մասից՝ Փոքր և Մեծ: ... - Մեծ Արմենիան Իրանի սահմանների մեջ է մտնում և հայտնի է Թուման Ախլաթ անունով: Սահմաններն են՝ Փոքր Արմենիան, Ռումը, Դիարբեքիրը, Քուրդիստանը, Ազրեջանը⁴² և Արանը: Երկարությունը Էրզնի էլ-Ռումից [Էրզրում] հասնում է մինչև Սալմաս, իսկ լայնությունը՝ Արանից մինչև Ախլաթի վիլայեթի վերջավորությունը: Մայրաքաղաքը Ախլաթն է: ... Նվաստիս կարծիքով, ներկայումս Մեծ Արմենիան բաղկացած է Վանի և Էրզրումի վիլայեթներից, իսկ Փոքր Արմենիան՝ Ադանայի և Մարաշի էյալեթներից: ... Թակվիմ-ալ-Բուլղանում⁴³, որպես Արմենիայի քաղաքներ են հիշատակված Էլբիստանը⁴⁴, Ադանան, Արճեչը, Ազրեջանը [Ազրեջան], Բիթլիսը, Բարդան, Բիլեկանը, Թիֆլիսը, Ախլաթը, Դեբիլը, Սուլթա-

⁴¹ Մանրամասն տե՛ս Փափագյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 125:

⁴² Ազրեջան-Ատրապատական:

⁴³ «Թաքվիմ-ալ-Բուլղանը» արաբ պատմագիր և աշխարհագրագետ Աբուլ Ֆիդայի տարեցույցն է, որը Քյաթիբ Չելեբու համար ծառայել է որպես սկզբնաղբյուր (Թուրքական թուրքերը Հայաստանի, Հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Թարգմանություն Թուրքական բնագրերից, ներածական ակնարկներով, ծանոթագրություններով և հավելվածով, կազմեց Ա. Ռ. Սաֆրաստյան, Հ. Բ. Երևան, 1964, էջ 258):

⁴⁴ Էլբիստան-Ալբիստան՝ քաղաք Կիլիկիայում, Մարաշ գավառի Չելեբուն գավառակում:

³⁹ Erdoğan Bahçeli'ye yeni sert sözlerle yüklendi, "Hürriyet", 10 Kasım, 2009:

⁴⁰ Տե՛ս Սահակյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 71-108, 130-135:

նիյն, Սիսը, Թարսուսը, Մալաթիան, Վանը, Ոստանը, Մուշը, Էրզնն էլ-Ռուսը և Մալազկերտը»⁴⁵:

Թեև Չելեբիի տված Արմենիա երկրի սահմանների ընդգրկումները թերի են⁴⁶, այդուհանդերձ օսմանյան պատմագրի կողմից Հայաստան երկրի (Արմենիա) անվան կիրառումն ինքնին խոսուև է:

Արմենիա ընդարձակ երկրի մասին են գրում XVII դարի դարի այլ օսմանցի հեղինակներ ևս: Պաշտոնական պատմագիր էվլիյա Չելեբիի «Ուղեգրության» մեջ Հայաստանը հիշատակվում է «Էրմենիստան» ձևով⁴⁷: Իսկ Մյունխենյան Բաշին⁴⁸ որպես Հայաստանի քաղաքներ է հիշատակում Խըրդ Բըրթը (իմա՝ Խարբերդ- Լ. Ս.), Երզնկան, Մուշը, Էզինը (իմա՝ Էրզրումը), Մելազղերդը (իմա՝ Մանազկերտը), Բիթլիսը, Ախլաթը, Արճեշը, Ոստանը, Շիրվանը և «մայրաքաղաք Դեբեղը» (իմա՝ Դվինը)⁴⁹:

Պատմիչների նկարագրություններից պարզորոշ երևում է, որ XVII դարում օսմանյան պաշտոնական պատմագրությունը ճանաչում էր զավթված Մեծ Հայաստանի գոյությունը փաստը և այն անվանում իր միջազգայնորեն ճանաչված անունով՝ Արմենիա: Իսկ Կիլիկիան՝ Ադանա և Մարաշ էյալեթներով նրանք ընդունում էին որպես Փոքր

Հայաստան: Այսպիսով, XVII դարում, երբ միջազգային դիվանագիտության օրակարգում չկար Հայկական հարցը, Հայաստանի պարագայում Անատոլիա կամ Արևելյան Անատոլիա հասկացությունները բնավ չեն գործածվել: Ավելին, XVI դարի «Իսլամական աշխարհացույց» քարտեզում⁵⁰ և անգամ XVIII-XIX դարերի օսմանյան քարտեզներում նույնպես, Հայաստան երկիրը հստակորեն նշվում է Էրմենիստան ձևով՝ իր սահմաններով ու քաղաքներով հանդերձ⁵¹: 1803/1804թ. Կ. Պոլսում օսմաներենով տպագրված «Միջերկրական շրջան»-ի երկրորդ քարտեզում հստակ սահմանադատված են Հայաստանը՝ Էրմենիստան եզրով (ارمنستان) և Անատոլիան (اناطولى) (տե՛ս քարտեզ # 1)⁵²: Օսմանցի հեղինակները գործածել են Էրմենիստան տերմինն ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի վերջերը: Օրինակ, XIX դարի երկրորդ կեսի թուրք պատմիչ Օսման Նուրին բազմիցս է հիշատակում Հայաստանն՝ իր «Արդուլ Համիդ II և նրա իշխանության շրջանը» եռհատոր պատմության մեջ⁵³:

Ինչպես տեսնում ենք, օսմանցի պատմիչները լավ գիտեին Հայաստանի՝ Արմենիայի տեղը և, ի հակադրություն այսօրվա թուրք պատմաբանների, այն չէին «չփոթում» Անատոլիայի հետ (տե՛ս քարտեզ # 2):

⁴⁵ Թուրքական աղբյուրներ..., Հ. Բ, Քյաթիբ Չելեբի, Ջիհան նյումա, էջ 29-30:

⁴⁶ Տե՛ս նաև Փափազյան Ա., Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և Հայերի մասին (16-19-րդ դարեր), Երևան, 1999, էջ 122-114, 121-122:

⁴⁷ Эвлия Челеби, Книга путешествия. Предисловие А. П. Григорьева. Примечания и комментарии А. П. Григорьева, А. Д. Желтякова. Выпуск 2, изд. "Наука", Москва, 1979, с. 102.

⁴⁸ Մյունխենյան Բաշին, նշվ. աշխ., էջ 183:

⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 199-200: Արաբական և թուրքական աղբյուրներում Դվին տեղանունն աղավաղվել է և գրանցվել մի քանի ձևերով՝ Դեբիլ (տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Հ. 2, Երևան, 1988, էջ 68), Ինչպես նաև Դուրին, Դարիլ, Ադաբին, Դուվիլ, տե՛ս Վարդանյան Ս., Հայաստանի մայրաքաղաքները, Երևան, 1995, էջ 109):

⁵⁰ «Իսլամական աշխարհացույց» քարտեզը կազմվել է 1570-ական թթ., տրամագիծը՝ 28.5 սմ, պահպանվում է Բողլիյան գրադարանում, Օքսֆորդ-Չեռ. or.317 f9v-10r (տե՛ս Գալչեան Ռ., Հայաստանը համաշխարհային քարտեզագրության մեջ, Երևան, 2005, էջ 148):

⁵¹ «Ասիական թուրքա», հրատարակվել է 1803/1804թ., չափսերը 72654 սմ, Բրիտանական գրադարան, Լոնդոն-OIOC 14999.Հ.2(2), f.18, «Միջերկրական շրջան»-ի երկրորդ քարտեզ, չափսերը 80658 սմ, Բրիտանական գրադարան, Լոնդոն-OIOC 14999.Հ.2(2),f.5., «Օսմանյան երկիր», տպագրվել է 1867թ., չափսերը՝ 42629 սմ, Բրիտանական գրադարան, Լոնդոն-Maps 42.ձ.1, f.2 (տե՛ս Գալչեան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 246):

⁵² «Միջերկրական շրջան», չափսերը՝ 80658սմ, Բրիտանական գրադարան, (տե՛ս Գալչեան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 226, 228):

⁵³ Թուրքական աղբյուրներ, Հ. Դ, Թարգմանություն բնագրից Ա. Խ. Սաֆրաստյանի և Գ. Հ. Սանթուրջյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1972, էջ 126, 131, 133, 136, 165, 167, 172, 175, 180, 184, 188, 190:

Ի դեպ՝ Անատոլիա բառը հունարեն նշանակում է արևածագ կամ արևելք: Հնում, մոտավորապես՝ մ.թ.ա. V-IV դդ. սկսած, Անատոլիա է անվանվել Փոքր Ասիա թերակղզին: Օսմանյան կայսրությունում Անադոլու կոչվում էր Փոքր Ասիայի հյուսիսարևմտյան հատվածն ընդգրկող վիլայեթը՝ Բյութահյա կենտրոնով⁵⁴: Ինչ վերաբերում է Հայաստանին, ապա այն անգամ օսմանյան և պարսկական տիրապետության տակ ընկնելուց հետո էլ բազմաթիվ աղբյուրներում հստակորեն հիշատակվել է որպես Արմենիա կամ էրմենիստան: Սա ևս մի կարևոր վկայություն է առ այն, որ պետականության կորստից հետո էլ հայ ժողովուրդն իր հայրենիքում կազմում էր ճնշող մեծամասնություն, ինչը ճանաչվում էր նաև թուրքական նվաճողների կողմից:

Ուստի, ցավալի է, որ այսօր սփյուռքահայ որոշ պատմաբաններ, և նույնիսկ Հայաստանյան վերլուծաբաններ ու դիվանագետներ, սկսել են Արևմտյան Հայաստանը փոխարինել «Արևելյան Անատոլիա» հնարովի հասկացությունով: Նրանք, փաստորեն հլու-հնազանդորեն ի կատար են ածում Աբդուլ Համիդի 1880թ. որոշումը: Դեռ ավելին՝ որոշ արևմտյան հայագետներ «Անատոլիա» հասկացությունը տարածում են արդեն ողջ Հայկական լեռնաշխարհի վրա⁵⁵:

⁵⁴ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 1, էջ 373: Արևմտյան Հայաստանը մտացածին «Արևելյան Անատոլիայով» փոխարինելու թուրքական կեղծարարական վարժանքների նպատակների մասին մանրամասն տե՛ս Зограбян Л. Н., Орография Армянского нагорья, Ереван, 1979, с. 14-15: Տե՛ս նաև Դանիելյան Է., Հին Հայաստանի պատմության հայեցակարգային հիմնահարցերը պատմագրության մեջ, «Պատմաբանասիրական հանդես», 2003, N 3, էջ 30-37, նույնի՝ Հայաստանն ու Հայկական տեղանունները: Հայոց բնապատմական միջավայրի պաշտպանության գիտական առաջադրանքը, «Վէմ», Երևան, 2009, թիվ 1, էջ 13-15:

⁵⁵ Ronald Grigor Suny, *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*, Bloomington: Indiana University Press, 1993. The Armenian People from Ancient to Modern times. Vol. 1, New York, St. Martin's Press, 1997, pp. 22,

Եթե նույնիսկ արևմտյան գիտական շրջանակներում՝ Թուրքիայի պետական քարոզչամեքենայի հետևողական աշխատանքի և կեղծարարության արդյունքում, որոշ դեպքերում նաև չիմացության հետևանքով, Արևմտյան Հայաստանի փոխարեն ամրագրվել է հնարովի «Արևելյան Անատոլիա» հասկացությունը, ապա մեզ համար այն անընդունելի է: Քանզի, Արևմտյան Հայաստանի փոխարինումն «Արևելյան Անատոլիա» տերմինով, նշանակում է Հայրենիքից հրաժարում՝ մեր իսկ կողմից, հայոց դարավոր պատմամշակութային ժառանգության մերժում, հայոց ցեղասպանության ուրացում, նրա հետևանքների մոռացություն, Արևմտյան Հայաստանի հանդեպ հայ ժողովրդի իրավունքների նսեմացում⁵⁶:

Եզրակացություն

Այսպիսով, Թուրքիայի իշխանությունները հասկանալով, որ հայկական տեղանունները մի ողջ քաղաքակրթության արգասիք են և Արևմտյան Հայաստանում հայոց հնամենի գոյության խոստեն վկաներ, չբավարարվելով այդ տարածքի իսկական տերերի ֆիզիկական ոչնչացմամբ, շարունակում են իրենց պատմամշակութային Եղեռնը՝ թիրախ դարձնելով նաև հայկական տեղանունները:

Օսմանյան կայսրությունում ու Հանրապետական Թուրքիայում տեղանունների թուրքացման քաղաքականությունն ունեցել է մի քանի հանգրվաններ:

1. Օսմանյան Թուրքիայի հզորության շրջանում թուրք պետական պաշտոնյաներն ու պատմագիրները թեև յուրացնում և վերափոխում էին Հայաստանի արևմտյան՝ ի-

23, 37. Այվազյան Ա., Հայաստանի պատմության լուսաբանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ, քննական տեսություն, Երևան, 1998, էջ 37-40:

⁵⁶ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ayyvazyan A., "Western Armenia vs. Eastern Anatolia", *Europe & Orient*, Journal of the Institute Tchobanian, Paris, No. 4, 2007.

րենց նվաճած մասի տեղանունները, սակայն ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի վերջերը շարունակում էին օգտագործել Արմենիա կամ Էրմենիստան երկրանունը:

2. Ավելի ուշ շրջանում՝ մանավանդ Հայկական հարցի միջազգայնացումից հետո, հայ և այլ քրիստոնյա ժողովուրդներին պատկանող բնակավայրերի անվանումների թուրքացումն սկսեց իրականացվել առավել համակարգված ու հետևողականորեն:

3. Երիտթուրքերի իշխանության շրջանում և քեմալականների օրոք տեղանունների համատարած թուրքացման քաղաքականության թիրախ դարձան բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդները:

4. Ներկայումս՝ Արևմտյան Հայաստանի հայաթափումից տասնամյակներ անց, երբ թուրքիայի կառավարողները զգում են Հայկական տարածքներում քրդական ինքնավարության ձևավորման վտանգը, նրանք որոշ չափով սկսում են փոխել իրենց քաղաքականությունը և մասնակիորեն վերականգնել առանձին բնակավայրերի բնիկ Հայկական անունները՝ ի հակակշիռ դրանց քրդացված տարբերակների, միաժամանակ դրանց վերագրելով թուրքական ծագում:

Այս ամենը ցույց է տալիս, որ տեղանունների նենգափոխումը եղել ու մնում է թուրքիայի բոլոր ժամանակների իշխանությունների հեռահար նպատակներ հետապնդող ժողովրդագրական քաղաքականության կարևոր բաղադրիչը:

Տեղանունները սոսկ լեզվական փաստեր չեն, այլ նաև պատմագիտական ճշգրիտ ու անաչառ ապացույցներ: Վաղնջական ժամանակներից հիշվող Հայկական տեղանունները լեզվական ամրակուռ վկայություններ են, որոնք բացահայտում են ողջ ճշմարտությունը՝ Հայկական լեռնաշխարհի բնիկ տերերի մասին: Ուրեմն՝ ներկայումս հայկական տեղանունների պաշտպանության, պահպանման և վերականգնման խնդիրը մեզ համար ունի ռազմավարական անգնահատելի նշանակություն:

ОТУРЕЧИВАНИЕ ТОПОНИМОВ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ И РЕСПУБЛИКАНСКОЙ ТУРЦИИ

Президент Турции Абдулла Гюль во время своего визита в Битлис в августе 2009г. заявил, что настоящее название нынешней провинции *Гюроймак* – это курдское *Норшин*¹. На самом деле Норшин - это исконно армянский топоним как по своим компонентам *Нор* (новый) + *шин* (строение, село, населенный пункт), так и по структуре топонимической модели. Причем, топонимы с компонентом *-шен* сугубо армянские, как *Мартунашен*, *Васакашен*, *Геташен*, *Ванкшен*, *Амшен*, *Вершен* и т.д.

¹ Kadir Konuksever, "Kürt açılımı ve Kürt isimleri", *BBC Türkçe*, 12 Ağustos, 2009. http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2009/08/090812_kurdish_names.-shtml. Этот населенный пункт был известен под названиями Чохур Норашен, Чухур-Норашен, Кюрт Норашен. Он был расположен в Западной Армении - уезде Верин Чхур провинции Багеш (Битлис), в 20 км. северо-западнее поселка Датван. В 1888г. его обитатели насчитывали 52 хозяйства армянского и курдского происхождения. (տե՛ս Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախյան Ս., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1998, էջ 258): [См. Акопян Т., Мелик-Бахсян С., Барсегян О., Словарь топонимов Армении и сопредельных районов, т. 4, изд. ЕГУ, Ереван, 1998, с. 258]. Согласно А. Ерицову, Чухур Норшен или Кюрд Норшен входил в состав уезда Хлат. В 1878 г. он имел 21 хозяйство жителей-армян, церковь и 34 хозяйства жителей- курдов (см. Ерицов А., *Список населенных пунктов бывшей Эрзрумской области, находившейся во временном управлении России*, Составлен в мае месяце 1878 году, Приложение к 1-му выпуску VIII тома. "Известия Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества", Тифлис, 1883, с. 146).

Полагаем, что это вовсе не случайная оговорка Гюля. Скорее всего, он умышленно акцентирует курдское происхождение этого заведомо армянского топонима. Отуречивание и курдизация армянских топонимов, это отнюдь не новое явление в Турции.

Следует отметить, что топонимы, помимо того, что являются довольно устойчивыми лингвистическими фактами, имеют также историческую и политическую ценность. Публикации, появившиеся в Би-би-си, а также в турецких средствах массовой информации² относительно заявления Гюля от 9 августа 2009 г., еще раз подтверждают, что руководящие круги Османской империи, а впоследствии и Республиканской Турции, отлично осознавая стратегическую значимость топонимов, продолжают вести последовательную политику по искажению и присвоению разными способами названий населенных пунктов, расположенных в пределах Турции.

В течение XI-XV вв. тюркские племена, обосновавшиеся в Армянском Нагорье, а впоследствии и османские власти, стремясь освоить захваченные территории и предать забвению их истинную принадлежность, переводили исконный топоним на турецкий: Тандзут – Армудлу, Ахбюрашен – Кянкенд, Кармрик – Кызлча, Цахкалзор – Дарачичек и т.д., или же переименовывали несколько отдалившийся под воздействием диалектов от первоначальной формы топоним и подгоняли под то или иное турецкое слово: так, Армтик превращен в Армути, Олзунхач – Узунач, Кюропагат – Гюрбагды, Каратаван – Карадиван, Чхопуркенц – Чо-пургенс³ и т.д.

² Muradoğlu A., Ahi Mesut ve Norşin..., *Yeni Şafak*, 11.08.2009. Enver Alper Güvelin, Norşin: Psikolojik Eşiğin Aşılması, *Yeni Şafak*, 16.08.2009.

³ Sê'u Ushaklyan L., Բարձր Հայքի Բարերը, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը XVI դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում, «Լուսակն» հրատ., Երևան, 2007: [Саакян Л., Топонимы и демография в провинциях Баберд, Спер,

Также был широко распространен метод переименования старых наименований в новые с целью предать забвению их этническую принадлежность⁴. Переименовывались даже христианские святыни; к примеру, Варагаванк был переименован в Едикилисе (семь церквей); не избежал подобной участи даже Св. Эчмиадзин, переименованный тюркскими племенами в Учкилисе (три церкви). Кстати, в Западной и Восточной Армении, по нашим подсчетам, было несколько десятков населенных пунктов со словом килисе (церковь) и еще столько же с названием Каракилисе (черная церковь).

Одной из форм отчуждения и присвоения армянских топонимов была также их подгонка под турецкую этимологию. Подобными изысканиями развлекался придворный летописец XVIIв. Эвлия Челеби, трактовки которого зачастую служили предписанием для турецких специалистов. Так, в его “Путешествии” древнейший армянский топоним Байберд или Баберд контаминировался в Байбурд; его турецкая этимология бай (богатый) + йурд (населенный пункт)⁵. Однако в данном топониме наличествуют архаические армянские корни *бай+берд*: *бай* означает (логово, пристанище), а *берд* означает крепость⁶. Мовсес Хоренаци уже в 5 веке

Держан Верхнего Айка в османских Тахрир Девтерах 16-го века, изд. «Лусакн», Ереван, с. 235-237, 250, 251, 259, 261].

⁴ Саакян Л., ук. соч., с. 83-84.

⁵ Էվլիյա Չելեբի, Օտար արքյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 4, Թուրքական արքյուրներ, հ. 3, թարգմանություն բնագրից, անշարան և ծանոթագրություններ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1967, էջ 127: [Эвлия Челеби, Иноязычные источники об Армении и армянах, т. 4, Турецкие источники, т. 3, перевод с оригинала, предисловие и примечания А. Сафрастяна, изд. АН Арм.ССР, Ереван, 1967, с. 127].

⁶ Этимологию топонима Баберд подробно см. Саакян Л., ук. соч., с. 130-131:

упоминает Баверд как древнейшую крепость⁷. Топономы с составляющей -берд, распространены по всей Армении - Цамакаберд, Амберд, Вжнаберд, Харьерд, Багаберд и т. д.

Фантазия турецкого летописца этим не ограничилась; согласно ему, исконно армянский гидроним Чорох является искаженной формой тюркских слов Джун-рух "река души"⁸. В действительности название Чорох возникло из армянского слова *порел* (течь) – *дорох* (текущая) путем звукоизменения *п-ч*, - что, присущее армянскому языку, – так, *данацел* > чаначел, *цхни* > чхни⁹. Название воздвигнутой предками Ервандуни крепости Заришат Эвлия Челеби увязывает с аджемами (т.е. персами)¹⁰; наименование города Аки – с именем дочери греческого императора Эгин¹¹. Отметим, что *акн* – исконно армянское слово, означающее око, источник, яма¹². В топониме Пертек, диалектном эквиваленте Бердака, Эвлия Челеби усматривает монгольское слово -орел¹³.

В реальности как этот, так и множество других топонимов Армении, в исторических источниках зарегистрированы значительно раньше появления турецкого или курдского элемента на Армянском нагорье. "Уточнения" Челеби являлись вовсе не безобидными

этимологическими выкладками, а преследовали, бесспорно, далеко идущую цель отуречивания новых оккупированных территорий. Поскольку сей летописец занимал государственные должности, участвовал в османских захватнических походах, то и его топонимические ухищрения имели определенные геополитические мотивы.

Начиная с середины XIXв. турецкие власти решили не только переименовать или сменить названия армянских провинций, поселений, но и в корне уничтожить название Армения. Эта политика стала особенно ощутимой после русско-турецкой войны 1877-78гг.

Правительство султана Абдул Гамида II заменило название Армения на вымышленные термины Курдистан или Анатолия. Начиная с 1880 г. в официальных диванах было запрещено упоминание названия Армения¹⁴. Тем самым Высокая Порта давала западным державам понять, что Армянского вопроса не существует. Нет Армении - нет и Армянского вопроса. Турецкий государственный деятель британской ориентации времен Абдула Гамида, великий визирь Кямиль-папа выдвинул в этой связи следующие положения:

"Вскормив змею на своей груди в европейской части (имеются в виду балканские народы- Л.С.) Турции, мы не должны повторять ту же глупость в ее азиатской части: разумнее искоренить все эти элементы, которые в один прекрасный день способны породить ту же угрозу и стать поводом и инструментом для внешнего вмешательства. А сейчас,

⁷ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1999, էջ 104: [Мовсес Хоренаци, История Армении, 1999, с.104].

⁸ Էվլիյա Չելեբի, նշվ. աշխ., էջ 127: [Эвлия Челеби, ук. соч., с. 127].

⁹ Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. II, Երևան, 1973, էջ 469, Տե՛ս նաև Նոր բառգիրք հայկազգեան լեզուի, հ. Ա, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1981, էջ 1026: [Ачарян Г., Этимологический коренной словарь армянского языка, т. 2, Ереван, 1973, с. 469; см. также Новый словарь древнеармянского языка, т. 1, изд. ЕГУ, Ереван, 1981, с. 1026].

¹⁰ Էվլիյա Չելեբի, նշվ. աշխ., հ. Գ, էջ 120: [Эвлия Челеби, ук. соч., с.120].

¹¹ Նույն տեղում, էջ 155: [Там же. с. 155].

¹² Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1971, էջ 106-108: [Ачарян Г., Этимологический коренной словарь армянского языка, т. 1, изд. ЕГУ, Ереван, 1971, с. 106-108].

¹³ Էվլիյա Չելեբի, նշվ. աշխ., էջ 155: [Эвлия Челеби, ук. соч., с. 155].

¹⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1981, էջ 37: [История армянского народа, т. 6, изд. АН АрмССР, с. 137. См. также Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов, отв. редактор Саакян Р. Г., Ереван, 1993, с. 15].

сегодня, интересы хотя бы одной только Англии требуют, чтобы принадлежащие нам в Малой Азии (мы и Англия не только не признаем слово Армения, но и разовьем челюсти, выговаривающие это название) страны были бы свободны от всякого внешнего вмешательства и повода для него; по-сему для этой священной цели, и исходя из требований государственного права, всеохватно для обеспечения будущего устранять любой подозрительный элемент; вот почему эту армянскую нацию надлежит искоренить бесследно, ликвидировав также потомства¹⁵.

Османские власти, умышленно искажая армянские и греческие названия, приписывали им турецкое или курдское происхождение. Поначалу, пока курдский фактор еще не представлял собой опасности для империи, им манипулировали против «христианского мира». Используя исламский фанатизм и грабительские устремления курдских банд, султан Абдул Гамид, известный также под именем «отец курдов» (Bavk Kurda)¹⁶, в 1890-ых годах организует армянские погромы при содействии отрядов «Гамидие», укомплектованных из регулярной турецкой армии и курдских бандоформирований.

В дни правления Абдул Гамида старые названия переселенных турецкими или курдскими беженцами местностей заменялись на новые; то были имена падишахов или названия кочевых племен – Гамидие, Решидие, Азизие, Маймудие. Подобная политика ста-

ла особенно очевидной в годы правления «Иттихада». Младотурки меняли на свои имена не только топонимы с именами османских падишахов, увековечивая себя, – Энверие, Шевкетие, Махмудшекет паша и т. д.¹⁷, но и переименовывали также древние доосманские христианские названия топонимов.

Особое внимание младотурецкие власти уделяли вопросу переименования «немусульманских» топонимов. На системное отуречивание топонимов в империи был нацелен принятый 13 мая 1913 года документ «Инструкция к заселению беженцев» («İskân-ı Muhacirin Nizamnâmesi»)¹⁸. Следующий шаг был принят 5 января 1916 г. военным министром правительства младотурок Энвером-пашой¹⁹. Приказ, направленный Энвер-пашой военно-политическим властям Турции, требовал изменения всех армянских, греческих, болгарских и других немусульманских топонимов Османской империи на турецкие²⁰. Предлагаем перевод подписанного Энвером приказа (*Emirname*).

¹⁷ Nuri Frat, там же.

¹⁸ Ayşe Hür, Tez zamanda yer isimleri değiştirile, *Taraf*, 01.03.2009.

¹⁹ Приказ хранится в Главном Османском архиве Турции (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezâreti, İUM, nr. 48/17, lef: 2). Документ опубликован в книге Шюкря Ханиоглу о жизни и деятельности Энвер-паши (M. Şükrü Hanioğlu, “Enver Paşa”, DIA, XI, İstanbul, 1995, ss. 261-264), а также в монографии Айнана Юксела «Черноморские исследования» (A. Yüksel, Doğu Karadeniz Araştırmaları, İstanbul, 2005, ss. 21-22):

²⁰ В этой связи современный турецкий историк Айше Хюр отмечает, что в период Первой Мировой войны мероприятия по систематическому переименованию нетурецких названий ускорились (“Bin Yerin İsmi Değiştii, Hangi İsim Hangi Dile ait?” www.kenthaber.com/Haber/Genel/Do-sya/gundem/28-bin-yerin-ismi-degişti).

¹⁵ Օրերնց, Ազգային տէսութիւն, «Փորձ» ազգային և գրական միամսեայ հանդէս, Տիֆլիս, 1879, N VII-VIII, էջ 204-205: [См. Церенц, Национальный обзор, национальный и литературный журнал «Порц», Тпхис, 1879. См. также Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов, с. 17].

¹⁶ Nuri Frat, Vulpes Vulpes Kurdistanica, *Günlük*, 17.8 2009, (www.gunlukgazetesi.com).

ПРИКАЗ

1. В Османской стране переименование всех принадлежащих армянскому, греческому, болгарскому и прочим немусульманским народам наименований вилайетов, провинций, поселений городского типа, сел, гор, рек ..., а также всех прочих имен в турецкие имена – обязательно. Оперативно воспользовавшись благоприятным моментом, ожидаем вашего содействия для реализации этих целей.

2. Необходимо составить соответствующие списки совместно с военным руководством и административными властями на территории вашей юрисдикции, и в максимально короткие сроки один за другим предоставить эти списки, включающие в себя центры вилайетов, провинций, городов в распоряжение Главного штаба.

После изучения собранных списков и изменения по взаимному согласию повторяющихся имен списки должны быть направлены в министерство внутренних дел и министерство связи для обобщения и введения в действие.

3. Необходимо, чтобы новые наименования выражали историю нашей прославленной и воспевасмой армии. Необходимо помнить славные эпизоды, выявленные как в нынешних, так и в прошлых военных обстоятельствах. Если нет такой возможности, то следует упомянуть лиц высочайшей морали, отдавших жизнь во благо своей страны при исполнении неопенимой службы. Или же должны быть найдены названия, характеризующие специфику продуктов, производства, торговли или географии данного региона.

И, наконец, преподающие в школах в разных уголках нашей страны учителя должны уметь выявлять для учеников героические темы данного региона и предпочтительные темы, соотносимые с его климатом, искусством, торговлей. Помимо этого, внезапное изменение издревле привычных названий с иностранных языков на неподобающие наименования может привести к определенным явсусам, что поме-

шает выправить из сознания населения употребление старых названий. Следовательно, выбирать новые названия надо в соответствии с этим. А ежели не удастся найти название согласно этому принципу, в таком случае следует, к примеру, Эрегли наименовать Эриклин или же Эраклы; Галиволу - Веливолу, таким образом, основа прежнего принятого имени не будет нарушена.

Заместитель Главнокомандующего, Энвер,

23 Кагун-и Эввел, 1331 [5 января 1916 г.]

Воодушевленный приказом Энвера, известный турецкий военный Хусейн Авни (Алпарслан), автор статей о турецком языке и культуре, пишет: “Если мы хотим стать хозяевами нашей страны, то обязаны отуречить название даже самой маленькой деревушки, а не оставлять на армянском, греческом, арабском. Тем самым мы окрасим нашу страну в наши краски”²¹.

Таким образом, он идет дальше своего министра и предлагает переименовать также арабские топонимы, хотя в самом приказе Энвера-паши речь шла лишь об «армянских, греческих, болгарских и прочих немусульманских народах». Это свидетельствует также о том, что арабские и курдские топонимы не представляли угрозы на данном этапе.

Известно, что на территории Западной Армении наименования территорий, переселенных курдами, в подавляющем большинстве были армянские - со следами воздействия местных диалектов или чуждых языков. После Геноцида армян эти топонимы зачастую приписывались курдам. И заявление Гюля в Битлисе, когда он исконно армянский топоним Норшен-Норшин представляет как курдский, служит тому ярким подтверждением.

²¹ Tirebolulu H. [Huseyin Avni] Alparslan, Trabzon İli Lâz mı? Türk mü? Giresun, 1339, s. 17.

В годы Первой Мировой войны, в первую очередь, были отуречены армянские, греческие, болгарские, арамейские топонимы²². Так, каза Антранос Бурсыбыла переименована в Орханели; Михалич – в Карачабей; находящееся в подчинении Кайсери село Димитри – в Туран; село под названием Чоруми Рум – Йени (новый) Чамлычай. В провинции Амшене Егновит (Элевит) был переименован в Яйлакею, Вартаноц – в Гюллю, Амшен-и Суфля (Внутренний Амшен) – Сракей, Мецахор стал Каптанпаша²³. В провинции Баберд Арюцка – Гокпнар, Ашотка – Гювенджирдере, Балахор – Акшар, Тацзуд – Бугдайлы, Ишхндзор – Девешаш²⁴. Этот список можно пополнить массой примеров. Однако, спустя несколько месяцев (15 июня 1916 г.) Османский Главный военный штаб воспротивился подобным нововведениям, поскольку при изучении военных карт и составлении оперативных сводок новые наименования топонимов вызывали сумбур и разнобой у военнослужащих²⁵. В связи с этим данный процесс на некоторое время замедлился.

Опустошенная от своих истинных хозяев Западная Армения, наряду с прочими многочисленными историко-культурными памятниками, ежедневно продолжает утрачивать идущие вглубь тысячелетий армянские топонимы. Они объявляются курдскими или же турецкими. Турецкий историк Гарун Тунчел в одном интервью признается: “В Турции нет ни одного исследования, в котором бы

изучались корни старых имен. Для полевой работы необходимо знание турецкого, персидского, арабского, армянского, зазайского, курманджи, ассиро-арамейского, шумерского, аккадского, местных диалектов..., поскольку считающееся курдским название может оказаться на самом деле шумерским, аккадским или турецким, так же как считающийся турецким топоним может быть арабским, армянским или же аккадским”²⁶.

Так, в опубликованной 16 июля 2009 г. в турецкой газете “Ватан” статье Ш. Тюркера²⁷ “28 тысяч топонимов изменены. Неопытно, к какому языку какой топоним отнести” автор приписывает к ряду курдских топонимов названия: Ван (Ван), Антеп (Айнтап)²⁸, Харпет (Харберд), Эрзинган (Ерзнка), Чермиг (Джермук), Кагызман (Кагзван), Дерсим (Дерсим), Текор (Текор), Вестан (Востан), Герчанис (Керчанис, Кирчанис), Палин (Балу), Джолемерк (Джоламерк), Бедлис (Биглис), Гогси (Кокси), Керс (Карс), Пулур (Блур), Пертек (Бердак), Гехи (Кыги), Черме (Джерме), Коп (Коп), Чемишгезек (Чымышкатсаг), Терджан (Дерджан), Кемах (Камах), Испир (Спер), Зарушат (Зарипшат), Артеметан (Артамед), Эрдиш (Арчеш), Зедкан (Заткан), Татос, Эгин (Акн), Тух, Кебан (Капан), Авшин (Ошин), Сиверек (Сев Аверак), Джирмик (Джермук), Серт (Стерд), Эрипкир (Арабкир), Эрхван-Аргуван (Аргаван), и даже Эрзером (Эрзрум-Арци), даже Килис (искаженная форма екегеци – церковь) и т.д.²⁹. Остается загадкой, чего ради курды-мусульмане стали бы именовать свои населенные пункты “килисами”, т.е. христианскими церквями?

²² “Aramaic Toponyms in Turkey – A Demand of the Aramaean Diaspora”, Open Letter to Mr. Beşir Atalay, Interior Minister of Turkey, made public by J. Messo, President of the Syriac Universal Alliance, Stockholm, 18 May, 2009, <http://www.americanchronicle.com/articles/view/103515>; “The Turkification of Cyprus and the Orging of History,” <http://www.kypros.org/CyprusPanel/Cyprus/Cproblem.html>.

²³ Hoşoğlu K., Köylerin Eski İsimleri, Eski İsimler Hakkında bilgiler, Rize Halk Eğitim Yayınları, 2001.

²⁴ Саакян Л., ук. соч., с. 136-272.

²⁵ Aktar A., Yer isimlerini Türkleştirmek..., *Taraf*, 23 Ekim, 2009.

²⁶ Tümer Ş., 28 bin yerin ismi değişti, Hangi ismin hangi dile ait olduğu bilinmiyor!, *Vatan*, 16.08.2009, www.esoyile.com/2009/08/30/28-bin-yerin-ismi-degişti.

²⁷ Tümer Ş., там же.

²⁸ В скобках помечены первоначальные названия населенных пунктов.

²⁹ Tümer Ş., там же.

подавляющее большинство приведенных топонимов упоминается с древнейших времен, имеет армянские корни и несет в себе фонетические отголоски региональных армянских диалектов.

После младотурок политику “национализации” топонимов продолжили кемалисты. За период республики этот процесс еще более ускорился. С 1923 года территория Западной Армении официально была переименована в “Восточную Анатолию”³⁰. А после курдских восстаний шейха Саида в 1925 г., в Арарате (Агры) в 1927г. и Дерсиме в 1938г. турецкие власти начали переименовывать также заселенные курдами территории.

Еще в 1935г. министр внутренних дел Шукрю Кайан представил проект о переименовании Дерсима в Тунджели. Любопытно, что в феврале 2009г. депутат от партии “Демократическое общество” (DTP) Шерафеттин Халис выступил с предложением заново назвать Тунджели Дерсимом, мотивируя тем, что народ не отрекается от священного для него названия Дерсим, которое использует как в обыденной жизни, так и в песнопениях, историях и романах. Министром юстиции подобное предложение депутата было охарактеризовано как проявление сепаратизма³¹.

В 1940г. правительство Турции издало распоряжение №8589 относительно переименования топонимов на иностранных языках и с иностранными корнями на турецкий язык. Однако вследствие начала Второй мировой войны этот процесс был временно приостановлен.

В 1949г. в региональном административном законе (İl İdaresi Kanunu) вопросу переименования топонимов была посвящена от-

дельная статья. В 1957г. создается “Специализированная организация по переименованию” (Ad Değiştirme İhtisas Kurulu), которая в вилайете Эрзрум переименовала 653, в Эрзинджане – 366, в Элязыге (Харверде) – 383, в Муше – 297, в Карсе – 393, в Агры (Арарате) – 374, в Бингёле (Бюракн) – 247, в Дерсиме – 273, в Сивасе (Себасти) – 406, в Битлисе – 236, в Малатии – 217, в Мардине – 647, в Хакьяри – 128, в Сирте (Сгерд) – 392, в Адьямане – 224, в Амасии – 99, в Трапизоне – 390, в Гюмушхане – 343, в Гиресун (Кирасун) – 167, в Орду – 134, в Ризе – 105, в Ардвине – 101, в Чоруме – 555, в Шанлы Урфа (Urfa) – 389, в Караман Мараше – 105, в Адане -169, в Спарте – 185, в Токате (Евдокья) – 245, в Хатайе (Александрет) – 117, в Мугле – 70, в Афионе – 88, в Эскишехире – 70, в Сакарье – 117, в Бурса – 136, в Айдыне – 69, в Газиантепе (Аинтап) – 279, в Невшехире – 70, в Балыкесире – 110, в Ичеле 112, в Биледжике – 32, в Стамбуле – 21, в Синопе – 59, в Измире (Змюрния) – 68, в Текирдаге – 19, в Болу – 182, в Нигде – 647, в Анкаре – 193, в Антали – 168, в Кастамоне – 295, в Бурдуре – 49, в Кайсери (Кесария) – 86, в Кыркларели – 35, в Чанаккале – 53, в Кыршехире – 39, в Чанкыры – 76, в Коджале – 26, в Ушале – 47, в Зонгулдаке – 156, в Эдирне – 20, в Манисе – 83 населенных пунктов³².

За 21 год “Специальная комиссия по переименованию”, исследовав 75 000 топонимов, изменила 28.000 (из коих 12.000 - названия сел).

По подсчетам Тунджели, за период 1940-2000гг. переименованы 12.211 названий сел – приблизительно около 35 % сел³³.

Турецкий историк Айше Хур отмечает, что “в годы правления Народно-демократической партии были изменены неблагозвуч-

³⁰ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, 1974, էջ 373; Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, 1990, էջ 192-193. [Армянская Советская энциклопедия, т. 1, Ереван, 1974, с. 373; Краткая Армянская энциклопедия, т. 1, Ереван, 1990, с. 192-193].

³¹ Bilir O., “Tunceli, Dersim Olsun” Tekilfini Ekimde yeniden, *Bir Gün*, 2009, 19 Ağustos. См. так же, <http://www.birgun.net>

³² Bilir O., там же.

³³ Tunçel H., Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler, *Sosyal Bilimler Dergisi, Fırat Üniversitesi*, 2000, cilt 10, sayı 2.

ные, оскорбляющие и унижающие достоинство людей названия, а также названия, дающие повод для двусмысленной интерпретации, даже если это были турецкие. Были переименованы топонимы деревень, содержащие в себе смысл Кызыл ('Kızıl' - красный), Чан ('Çan'-колокол), Килисе ('Kilise'- церковь). Для предотвращения "сепаратизма" были изменены также арабские, персидские, армянские, курдские, грузинские, татарские, черкесские, лазские названия сел"³⁴. В период 1981-1983гг. в Турции были переименованы преимущественно населенные пункты восточных и южных районов, в том числе юго-восточного побережья Черного моря.

Автор опубликованной в стамбульской газете "Бир Гюн" от 19 августа 2009г. статьи "Пусть Тунджели будет называться Дерсимом" О. Билир отмечает, что турецкие власти не только дают населенным пунктам новые названия, но и уподобляют их турецким словам, заменяя в старых названиях некоторые звуки, как, например, Чинчива - Шенюва и т. д. Этот принцип переименования, который, как отмечалось выше, был предложен еще Энвер-пашой в 1916 г. "...назвать Эрегли – Эрикли или Эраклы, Галиболу – Велиболу, тем самым не нарушится общепринятая прежняя основа"³⁵. Однако это явление имеет более древние корни. Аналогичные примеры осанизации-тюркизации ощутимы уже в армянских топонимах, вписанных в османские реестры XVIв.³⁶

При отуречивании так называемых курдских топонимов бросается в глаза другое любопытное явление: некоторым населенным пунктам возвращаются их прежние, предположительно турецкие названия. Между тем в реальности это армянские топонимы, существовавшие с незапамятных времен. Так, якобы турецкий Пертег - это первоначальный армянский Пертаг (Бердак), Эр-

дехан - Ардаган, Шах - Шатах, Керс - Карс, Джеккан - Элешкирт, что является звукоизмененной формой Вагаршакерта > Алашкерта, Гегин - Кыги, в обоих слово гйух > гех (село), Гимгим - Варло³⁷ и т.д.

Вышеупомянутое заявление А. Гюля в августе 2009 г. в Битлисе относительно топонима Норшин³⁸ и, кстати, неоднозначно воспринятое политическими силами страны, является кольцом в той же цепи. В частности, в этой связи Гюль раскритиковал лидер оппозиционной партии Национальное движение Девлет Бахчели. Премьер-министр Эрдоган возразил Бахчели, посоветовав ему прочитать несколько книг, тем самым напомнив, что Маназкерт – армянский топоним. "Вы больше националист, нежели Алпарслан? Мустафа Кемаль, превратив Анкару в столицу, не изменил название. Название Анкара имеет латинское происхождение. Неужели вы более патриот, нежели Мустафа Кемаль?"³⁹, - воскликнул Эрдоган. Полагаем, что подобное заявление премьер-министра Турции обусловлено тем, что турецкие власти пытаются избежать абсурдного радикализма, чтобы не ударить лицом в грязь перед мировым сообществом и выставить себя в декларируемом ими обличье: демократичном и свободолюбивом. Помимо этого, по-видимому, это заявление направлено также на обуздание территориальных притязаний курдов, хотя бы в подобной форме.

Систематизированной программе по изменению, искажению и присвоению "немусульманских" топонимов в республиканской Турции в значительной степени содействовала турецкая историография, обеспечивающая современную "научную" базу.

³⁷ Bilir O., Tunceli, Dersim Olsun, Tekilfini Ekimde yeniden, *Bir Gün*, 19 Ağustos, 2009. www.birgun.net.

³⁸ Muradoğlu A., A. Mesut ve Norşin..., *Yeni Şafak*, 11 Ağustos, 2009. Enver Alper Güvelin, Norşin: Psikolojik eşğin aşılması, *Yeni Şafak*, 16.08.2009.

³⁹ Erdoğan Bahçeli'ye yeni sert sözlerle yüklendi, *Hürriyet*, 10 Kasım, 2009.

³⁴ Türker Ş., там же.

³⁵ См. Yüksel A., *Doğu Karadeniz Araştırmaları*, İstanbul, 2005, s. 21-22.

³⁶ Саакян Л., ук. соч., с. 77-108.

Турецкие историки при публикации трудов историографов и архивных материалов раннеосманского периода, используя свой богатый арсенал фальсификаций, коверкают или отвергают армянские наименования⁴⁰, грубо и бесцеремонно заменяя термин Армения или Эрменистан вымышленным “Восточная Анатолия” с целью предать забвению даже сам факт существования страны Армении. Так, турецкий историк Х. Мелен при издании в 1957г. известного труда летописца XVII века Кятиба Челеби “Джиган нюма” переделал в этом сочинении заглавие главы “О стране Армении” на “Восточная Анатолия”⁴¹.

Однако неоспоримо, что в сочинениях османских историографов-летописцев четко обозначена страна Армения в соответствующих границах. Приведем отрывок из вышеупомянутой главы «Джиган нюма» Кятиба Челеби, наилучшим образом подтверждающий фальсификации современной турецкой историографии.

“Хамдуллах говорят: вилайет Армени (Армения) состоит из двух частей – Малой и Великой... Великая Армения входит в пределы Ирана и известна под именем Туман Ахлат. Граничит с Малой Арменией, Румом, Диярбекиром, Курдистаном, Адербейджаном⁴² и Араном. Протяженность достигает с Эрзен ель Рума (Эрзрум) до Салмаса, а ширина – с Арава вплоть до конца вилайета Ахлат. Столица Ахлат. ...Мое нижайшее мнение таково, что Великая Армения состоит из вилайетов Вава и Эрзерума, а Малая Армения – из элайетов Аланы и Мараша. ...В “Таквим-аль-Булдаве”⁴³

Элбистан⁴⁴, Алана, Арчеш, Адербейджан, Битлис, Барда, Билекаш, Тифлис, Ахлат, Дебил, Султанийе, Сис, Гарсун, Малатна, Ван, Востан, Муш, Эрзун-эль-рум и Малазкерт упоминаются как города Армении”⁴⁵.

Хотя и обозначенные Челеби границы Армении неточны⁴⁶, тем не менее признание османским историком существования страны Армения чрезвычайно ценно. Об обширной стране Армения упоминают также и другие османские авторы 17 века. В «Путешествии» официального историка Эвлия Челеби Армения упоминается как «Эрменистан»⁴⁷. Другой турецкий историк Мюнеджим Баши⁴⁸ в качестве городов Армении указывает Хырл Бырд

ժողովուրդների մասին, Թուրքմանություն թուրքական բնագրերից, ներածական ակնարկներով, ծանոթագրություններով և հավելվածով, Խ. Բ, Երևան, 1964, էջ 258): [Турецкие источники об Армении, армянах и других народах Закавказья, извлечения из турецких оригинальных текстов в переводе на армянский язык с вводными очерками, комментариями и приложением, составил А. Сафрастян, т. 2, Ереван, 1964, с. 258].

⁴⁴ Элбистан-Албистан - город в Киликии, расположенный в уезде Зейтун провинции Мараш.

⁴⁵ Թուրքական աղբյուրներ..., Խ. Բ, Քյաթիբ Չելեբի, Ջիհան կյումիշ, էջ 29-30: [Турецкие источники..., Кятиб Челеби, Джиган Нюма, т. 2, с. 29-30].

⁴⁶ Փափազյան Ա., Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին (16-19-րդ դարեր), Երևան, 1999, էջ 112-114, 121-122: [Папазян А., Турецкие документы об Армении и армянах (16-19 вв.), Ереван, 1999, с. 112-114, 121-122].

⁴⁷ Эвлия Челеби, Книга путешествия. Предисловие А. П. Григорьева. Примечания и комментарии А. П. Григорьева, А. Д. Желтякова. Выпуск 2, изд. “Наука”, Москва, 1979, с. 102.

⁴⁸ Մյունեջիմ Բաշի, Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Թուրքմանություն թուրքական բնագրերից, ներածական ակնարկներով, ծանոթագրություններով և հավելվածով, կազմեց Ա. Սաֆրաստյան, Խ. Բ, Երևան, 1964, էջ 183: [Мюнеджим Баши, Турецкие источники об Армении, армянах и других народах Закавказья, извлечения из турецких оригинальных текстов в переводе на армянский язык с вводными очерками, комментариями и приложением, составил А. Сафрастян, т. 2, Ереван, 1964, с. 183].

⁴⁰ Саакян Л., ук. соч., с. 71-108, 130-135.

⁴¹ См. подробно, Папазян А., Турецкие документы об Армении и армянах (16-19 вв.), Ереван, 1999г., с.125 [на арм. яз.].

⁴² Адербейджан = Атрпатакан.

⁴³ “Таквим-аль-Булдан”. Хроника Абул Фидая, арабского историографа и географа, послужившая первоисточником для Кятиба Челеби. (Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս

(ныне Харьберд), Ерзика, Муш, Эзин (ныне Эрзрум), Мелазджерд (ныне Манаскерт), Битлис, Арчеш, Востан, Ширван и столицу Дебил (т.е. Двин – Л.С.)⁴⁹.

Из описаний историографов явствует, что в XVIIв. официальная османская историография признавала факт существования оккупированной Великой Армении, именуя ее международно признанным термином Армения. А Киликю – с элайетами Адапа и Марап – они признавали как Малую Армению.

Таким образом, как видим, в 17 веке, пока Армянский Вопрос как таковой не появился на повестке международной дипломатии, термины Анатолия или Восточная Анатолия в отношении Армении не применялись вовсе. Более того, в «Исламской карте мира»⁵⁰ XVIв., а также и в османских картах XVIII-XIX вв. четко указывается страна Армения в форме Эрменистан со своими границами и городами включительно⁵¹. В опубликованной в Константинополе в 1803/1804г. на османском языке второй карте «Средиземноморский район» четко обозначена Армения в границах Эр-

менистан (ارمنستان) и Анатолия (اناطولى)–(см. карту # 1)⁵². Османские авторы использовали термин Эрменистан вплоть до конца 19 века. К примеру, турецкий историограф второй половины 19 века Осман Нури в знаменитой трехтомной истории «Абдул Гамид II и период его правления» Армению упоминает неоднократно⁵³.

Как видим, турецкие историографы отчетливо представляли расположение Армении и, в отличие от нынешних турецких историков, не путали ее с Анатолией (см. карту #2).

Кстати, слово Анатолия по-гречески означает «восход». Так именовалась западная часть полуострова Малая Азия. В древности, в V-IV вв. д.н.э., полуостров Малая Азия целиком назывался Анатолией. В Османской империи Анадолю именовали вилайет с центром Кйютахйа, занимающий северо-западный участок Малой Азии⁵⁴. Что же касается Армении, то она даже после падения

⁵² Вторая карта «Область Средиземноморья», (см. Р. Галчян, там же, с. 226, 228).

⁵³ Թուրքական տրդրւնէրը, թարգմանութիւնն բնագրից Ա. Սաֆրաստյանի և Գ. Սանթրոբջանի, հ. 7, ՀԱԱՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1972, էջ 126, 131, 133, 136, 165, 167, 172, 175, 180, 184, 188, 190. Турецкие источники, перевод с подлинника А. Х. Сафрастяна и Г. О. Сантурджяна, АН Арм. ССР, Ереван, 1972, с. 126, 131, 133, 136, 165, 167, 172, 175, 180, 184, 188, 190.

⁵⁴ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 1, էջ 373: [Армянская Советская энциклопедия, т. 1, с. 373]. О сути изысков турецких фальсификаций, нацеленных на умышленную подмену названия Западной Армении на «Восточную Анатолию» подробно см. Л. Н. Зограбян, Орография Армянского нагорья, Ереван, 1979, с. 14-15. (Տե՛ս նաև Է. Դանիելյան, Հին Հայաստանի պատմության հայեցակարգային հիմնահարցերը պատմագրության մեջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2003, N 3, էջ 30-37, նույնի՛ Հայաստանն ու հայկական տեղանունները: Հայոց բնապատմական միջավայրի պաշտպանության գիտական առաջադրանքը, «Վե՛ս» Երևան, 2009, թիվ 1, էջ 13-15): [См. также Э. Даниелян, Основные концептуальные вопросы истории Древней Армении в историографии, «Историко-филологический журнал», 2003, N 3, с. 30-37, он же, Армения и армянские топонимы. Научная установка к

⁴⁹ См. там же, с. 199-200. В арабских и турецких источниках топоним Двин искажен и зафиксирован в нескольких видах – Дебил (տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 68), [см. Словарь топонимов Армении и смежных районов, т. 2, Ереван, 1988, с. 68, как и Дуин, Дабил, Адабил, Дувил], Վարդանյան Ս., Հայաստանի մայրաքաղաքները, Երևան, 1995, էջ 109, [Варданян С., Столицы Армении, Ереван, 1995, с. 109].

⁵⁰ Карта «Исламская карта мира» составлена в 1570г., диаметр 28.5 см. Хранится в Бодлеанской библиотеке, Оксфорд-рукопись. ог. 317 f9v-10g. См. Р. Галчян, Армения в мировой картографии, Ереван, 2005, с.148.

⁵¹ «Азиатская Турция», издана в 1803/1804гг., размеры 72×54 см., Британская библиотека, Лондон-ОЮС 14999. h.2 (2), f. 18, Вторая карта «Средиземноморский район»-а, размеры 80×58 см., Британская библиотека, Лондон-ОЮС 14999. h. 2 (2), f. 5., «Османская страна», издана в 1867г., размеры 42×29 см., Британская библиотека, Лондон-Марс 42.d.1, f.2 (см. Р. Галчян, там же, с. 246).

под османское и персидское владычество во множестве источников отчетливо упоминается как Армения или Эрменистан. Это еще одно важное подтверждение того факта, что на своей исторической родине армянский народ составлял подавляющее большинство даже после утраты государственности.

Прискорбно, что сегодня некоторые зарубежные армянские историки и порой даже аналитики и дипломаты Армении подменяют термин Западная Армения вымышленной “Восточной Анатолией”. Фактически они тем самым покорно и бездумно претворяют в жизнь распоряжение Абдул Гаида от 1880г. Более того, отдельные зарубежные армянские историки под термином “Восточная Анатолия” подводят даже Восточную Армению⁵⁵.

Даже если в западных научных кругах под воздействием турецкого государственного лоббирования и систематических фальсификаций, а порой и вследствие неосведомленности, вместо Западной Армении чаще употребляется “Восточная Анатолия”, для нас этот эрзац-термин абсолютно неприемлем, так как подобная замена означает отречение от исторической Родины, отказ от многовекового историко-культурного наследия, отрицание факта Геноцида армян и права армянского народа на западную часть своей родины⁵⁶.

охране геонисторической среды Армении, «Вем», Ереван, 2009, № 1, с. 13-15].

⁵⁵ Ronald Grigor Suny, *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*, Bloomington: Indiana University Press, 1993. The Armenian People from Ancient to Modern times. Vol. 1, New York, St. Martin's Press, 1997, pp. 22, 23, 37. Այվազյան Ա., Հայաստանի պատմության լուսաբանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ, քննական տեսություն, Երևան, 1998, էջ 37-40: [Айвазян А., Освещение истории Армении в американской историографии: критический обзор, Ереван, 1998, с. 37-40].

⁵⁶ Об этом см. также Armen Auvazyuan, "Western Armenia vs Eastern Anatolia", *Europe & Orient* (Journal of the Institute Tchobanian, Paris), No. 4, 2007.

Заклучение

Турецкие власти осознают, что армянские топонимы – следствие и итог целой цивилизации и неопровержимое свидетельство древнейшего пребывания целой нации в Западной Армении и именно поэтому, не удовлетворившись физическим уничтожением ее исконных хозяев, продолжают методически искоренять армянское историко-культурное наследие, в том числе – армянские топонимы.

В Османской империи и в Республике Турции политика отуречивания топонимов имела несколько периодов:

1. Вплоть до конца 19 века турецкие государственные должностные лица и историографы хотя и присваивали и переименовывали топонимы оккупированной ими западной части Армении, но продолжали использовать термин Эрменистан (Армения) в качестве названия самой страны.

2. В более поздний период, в особенности после интернационализации Армянского Вопросы, отуречивание принадлежащих армянскому и прочим христианским народам названий населенных пунктов стало осуществляться более систематизированно и последовательно.

3. В период правления младотурок и кемалистов мишенью политики отуречивания топонимов стали все нетурецкие народы без исключения.

4. В настоящее время, спустя десятилетия после геноцида коренного населения Западной Армении – армян, турецкие власти, ощущая потенциальную опасность курдского фактора, пытаются в какой-то мере сменить свою политику и в отдельных случаях частично восстанавливают армянские наименования некоторых населенных пунктов в противовес их курдским эквивалентам, но, одновременно, нелепым образом приписывают им турецкое происхождение.

Все вышесказанное показывает, что фальсификация топонимов была и остается важной составляющей демографической политики властей Турции всех времен.

Турецкое государство и историография, как и протурецкие околонучные круги, не желают признавать армян коренными жителями Армянского нагорья, отрицают Геноцид армян и, как следствие, пытаются поставить под сомнение армянское происхождение топонимов Армении. Между тем упоминаемые с незапамятных времен армянские топонимы это не просто языковые факты, но и объективные и беспристрастные исторические свидетельства, которые сводят на нет подобные турецкие притязания, выявляют непреложную историческую истину.

Проблема защиты, охраны и возрождения армянских топонимов имеет для нас не просто историко-культурное, но и стратегическое значение.